

Факултет Православни богословски

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

4/68

Веће научних области друштвено-
хуманистичких наука

(Број захтева)

(Назив већа научне области коме се захтев
упућује)

10.5.2023.

(Датум)

ЗАХТЕВ

за давање сагласности на одлуку о прихватању теме докторске дисертације и о одређивању ментора

Молимо да, сходно члану 47. ст. 5. тач. 3. Статута Универзитета у Београду ("Гласник Универзитета", број 186/15-пречишћени текст и 189/16), дате сагласност на одлуку о прихватању теме докторске дисертације:

Искуство бола у Добротољубљу

(пун назив предложене теме докторске дисертације)

НАУЧНА ОБЛАСТ

теологија

ПОДАЦИ О КАНДИДАТУ:

1. Име, име једног од родитеља и презиме кандидата:

Драган (Милета) Поповић

2. Претходно образовање (назив и седиште факултета, студијски програм):

УБ ПБФ, старе основне студије

3. Година завршетка

претходног нивоа студија: 2006.

2019.

4. Година уписа на докторске студије:

5. Назив студијског програма
докторских студија:

Теологија

ПОДАЦИ О МЕНТОРУ:

Име и презиме ментора: др Зоран Крстић

Звање: редовни професор

Списак радова који квалификују ментора за вођење докторске дисертације:

1. "Il nuovo incontro della Chiesa Ortodossa Serba con la modernità", *Lateranum* 08-LXXIV-3, Рим 2008., 595-605, (ЕРИИ, М 22 – 5)
2. „Historia magistra vitae est“, *Теме, часопис за друштвене науке*, XXXIV бр. 1, Ниш, јануар-март 2010. 239-250 (М 24 – 4)
3. How to preserve and promote the values and the identity of Europe facing globalisation?, *Θεολογία*, 3/2011., Атина, 277-281 (ЕРИИ, М 22 – 5)
4. "L'avenir du Christianisme en Europe", *Istina*, Centre d'etudees Istina, Paris, 2011. 37-47 (М 14 – 4)
5. „Perception Solidarity and its Possibility of Theological Implementation in the Serbian Theology“, *Θεολογία* 3-2012., Атина, (ЕРИИ, М 22 – 5)

Обавештавамо вас да је Наставно-научно веће факултета

(назив надлежног тела факултета)

на седници одржаној 25.4.2023. размотрило предложену тему и закључило да је тема подобна за израду докторске дисертације јер садржи оригиналну идеју и да је од значаја за развој науке, примену њених резултата, односно развој научне мисли уопште.

ДЕКАН ФАКУЛТЕТА

- Прилог
1. Одлука Наставно-научног већа о прихватању теме и одређивању ментора
 2. Извештај Комисије о оцени научне заснованости теме докторске дисертације

Напомена: Факултет доставља Универзитету захтев са прилозима у електронској форми и у једном писаном примерку за архиву Универзитета

На основу чл. 28. и чл. 65. Статута Православног Богословског факултета Универзитета у Београду, Наставно-научно веће Факултета на својој 7. Седници у школској 2022/2023, одржаној 25.4.2023. године, донело је следећу

Веће доноси
ОДЛУКУ

1. Прихвата се извештај Комисије за одобрење теме докторске дисертације **Драгана Поповића** под насловом "Искуство бола у Добротољубљу" у саставу: **др Стаменко Шушак**, редовни професор Медицинског факултета Универзитета у Новом Саду; **др Зоран Деврња**, ванредни професор Православног богословског факултета Универзитета у Београду; **др Србољуб Убипариповић**, ванредни професор Православног богословског факултета Универзитета у Београду.

2. Задужује се Служба за студентска питања Факултета да предметни извештај са предлогом и потребном документацијом достави Већу научних области друштвено-хуманистичких наука Универзитета у Београду на сагласност.

ОБРАЗЛОЖЕЊЕ

Кандидат је предао Већу пријаву за израду докторске дисертације.

Веће Факултета оформило је сходно актима факултета комисију за одобрење теме докторске дисертације. Комисија је у благовременом року поднела извештај Већу Факултета.

По разматрању поднетог извештаја, Наставно-научно веће Православног Богословског факултета Универзитета у Београду, донело је одлуку као у диспозитиву.

Доставити:

- Именованом
- Већу научне области УБ
- У досије
- Архиви

проф. др Зоран Ранковић, декан

ИЗВЕШТАЈ

са испита одбране предложене теме докторске тезе „Проблем бола у Добротољубљу“ докторанда протонамесника Драгана Поповића, који је одржан 22. децембра 2022. године у 13:30 у Семинару за Литургику и Канонско право. Испитну комисију су чинили др Стаменко Шушак, редовни професор Медицинског факултета Универзитета у Новом Саду, др Србољуб Убипариповић, ванредни професор Православног богословског факултета Универзитета у Београду и др Зоран Деврња, ванредни професор Православног богословског факултета Универзитета у Београду.

Председавајући испитне комисије био је др Зоран Деврња.

Први је докторанда Поповића испитивао проф. Шушак који је констатовао одличну упућеност кандидата у медицинске аспекте феномена бола, као и хомеостатску и хомеокинетичку димензију бола. Проф. Шушак је изнео став да је предлог теме утемељен и да је предложена структура рада подобна за адекватну анализу свих релевантних медицинских и духовних аспеката феномена бола. Он је такође истакао велики значај кандидатовог истраживања, особито из перспективе богословског предања Православне Цркве које је као такво садржано у текстовима Добротољубља од којих кандидат Поповић полази у својим истраживањима искуства бола у различитим епохама и културним традицијама.

Затим је питања кандидату постављао проф. Убипариповић, који је изнео утисак о великом значају ове теме за наше научно и културно окружење, а нагласио је и приметну храброст кандидата да се упусти у овако сложено интердисциплинарно истраживање. Професор Убипариповић је сугерисао кандидату Поповићу да се приликом израде тезе посвети и анализи молитвених текстова Евхологиона, будући да су количином бројни, али и испуњени обиљем аскетског и богословског искуства у разумевању страдања, патње и бола као пратећих феномена послепадне људске егзистенције. Професор Убипариповић је мишљења да ће правилном рецепцијом богословског предања о прихватању, трпљењу и превазилажењу бола у контексту Христове благодати, које нам пружају молитвени текстови Свете Литургије и Евхологиона, кандидат много лакше извршити анализу текстова Добротољубља који носе исто духовно наслеђе и аскетско искуство.

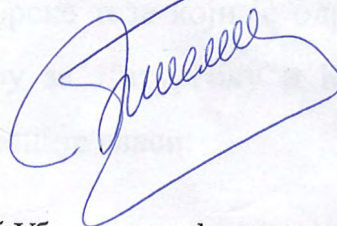
Последњи је кандидата Поповића испитивао професор Деврња који је указао на чврсту структуру предложене теме и могућност да из тако постављене теме на врло компетентан начин продуби све аспекте, - медицинске, духовне, културолошке, аскетске, богословске, ...- феномена бола кроз свеобухватну анализу текстова Добротољубља. Професор Деврња је указао и на оне елементе у предложеној структури докторске тезе „Проблем бола у Добротољубљу“ који би се у самом току истраживања појавили као сувишни, а који би кандидату не само одузимали време

неопходно за истраживање и енергију, већ би га вероватно одвеле и у тешко решиве истраживачке лавиринте и странпутице који би му отежали финализацију докторског рада. Примедбе професора Деврње су се односиле на присуство исагошких тема везаних за настанак Добротољубља, друштвени и духовни контекст његове рецепције, преводе овог дела на језике православних народа, релевантност текстова Добротољубља у различитим епохама и томе слично. Предлог професора Деврње је био да се ове теме изоставе као сувишне, а да се кандидат уместо њима посвети темама које је предложио професор Убипариповић као релевантним и неопходним за уцељивање кандидатовог истраживања и његовог докторског рада.

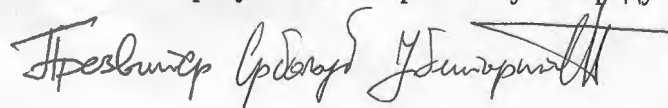
Сва три члана комисије су се сложили да кандидат коригује наслов предложене теме докторске тезе на тај начин што би уместо термина „проблем“ употребио термин „искуство“, што је наишло на прихватање самог кандидата и његовог ментора проф. др Зорана Крстића, редовног професора Православног богословског факултета Универзитета у Београду. Коначно, наслов теме докторске тезе докторанда протонамесника Драгана Поповића гласи – „Искуство бола у Добротољубљу“.

Испитна комисија:

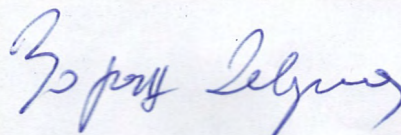
др Стаменко Шушак, редовни професор
Медицински факултет Универзитета у Новом Саду

др Србољуб Убипариповић, ванредни професор
Православни богословски факултет Универзитета у Београду

др Зоран Деврња, ванредни професор
Православни богословски факултет Универзитета у Београду

у Београду, 22. децембра 2022. године

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ПРАВОСЛАВНИ БОГОСЛОВСКИ ФАКУЛТЕТ
Број 4/58
Датум 25.4. 2023 год.
БЕОГРАД

Наставно-научном већу Православног богословског факултета
Универзитета у Београду

Изјављујем да сам сагласан са променом наслова теме докторске тезе са испита одбране предложене теме докторске тезе који је одржан 22. децембра 2022. године у 13:30 у Семинару за Литургику и Канонско право. Нови наслова теме докторске дисертације гласи:

Искуство бола у Добротољубљу

У Београду 24.4.2023.

кандидат Драган Поповић, 19/3011

ПРИЈАВА
ТЕМЕ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

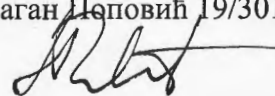
1. Име (име родитеља) и презиме: Драган (Милета) Поповић
2. Студијски програм: Докторске студије
3. Школска година уписа на студијски програм: 2019.
4. Број индекса: 19/3011
5. Претходно образовање кандидата (основне и мастер студије): Дипломирани мастер теолог 2006. г.
6. Радни наслов теме докторске дисертације: Појам бола у Добротољубљу у односу према биоетичким проблемима свршетка човековог живота
7. Научне области које обухвата тема докторске дисертације: богословље, биоетика, социологија
8. Контакти (телефон, мобилни телефон, e-mail): 0638308305; pop.drag@gmail.com

Прилози:

- Образложење теме (научна област из које је тема, предмет научног истраживања, основне хипотезе, циљ истраживања и очекиване резултате, методе истраживања и списак стручне литературе која ће се користити)
- Биографија кандидата
- Библиографија кандидата
- Изјава да предложеној тему кандидат није пријављивао на другој високошколској установи у земљи или иностранству
- Мишљење одговарајућих етичких комитета о етичким аспектима истраживања, уколико је предвиђено посебним прописима.

Подносилац пријаве

Драган Поповић 19/3011

**УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ПРАВОСЛАВНИ БОГОСЛОВСКИ ФАКУЛТЕТ**

Тема:

Искуство бола у Добротољубљу

Кандидат:
Драган Поповић 19/3011

Ментор:
Др Зоран Крстић

Београд 2022

Садржај

1. Уводна поглавља

1.1. Актуелност теме истраживања

- 1.1.1. Актуелност бола
- 1.1.2. Актуелност Добротољубља
 - 1.1.2.1. Порекло и настанак Добротољубља
 - 1.1.2.2. Добротољубље као генератор црквеног индивидуализма
 - 1.1.2.3. Проблеметизовање Добротољубља у савременом хришћанству
 - 1.1.2.4. Потреба за широм контекстуализацијом Добротољубља

1.2. Предмет и циљ рада

- 1.2.1. Појам и феномен бола као предмет истраживања
- 1.2.2. Појам и феномен бола у хришћанском богослужењу
- 1.2.3. Појам и феномен бола у Добротољубљу
- 1.2.4. Закључак и циљ рада

1.3. Истраживачке методе

1.4. Основне хипотезе спроведеног истраживања

Кратак садржај рада

2. Бол

2.1. Појам и дефиниција бола

- 2.1.1. Тродимензионалност бола
- 2.1.2. Потешкоће у дефинисању бола
- 2.1.3. Хомеостатска и/или хомеокинетичка улога бола

2.2. Историјски преглед односа према болу

- 2.2.1. Теоријско схватање бола кроз историју
- 2.2.2. Историјски осврт на однос према болу у пракси
- 2.2.3. Однос према болу у савременој култури

2.3. Утилитаризам и бол

- 2.3.1. Основа утилитаристичког приступа човеку
- 2.3.2. Бол и задовољство као водећи принципи утилитаризма
- 2.3.3. Бол и биоетика смрти утемељена на утилитаризму

2.3.4. Утилитаризам преференција Питера Сингера

2.4. Бол као болест

2.4.1. Медицина и бол

2.5. Третмани болних стања

2.5.1. Конвенционални

2.5.2. Неконвенционални

2.6. Закључак

3. Добротољубље

3.1. Филокалијски покрет

3.2. Настанак и порекло списка

3.2.1. Научна кретања у време настанка зборника

3.2.2. Православна црква у време настанка зборника

3.3. Ширење и утицај Добротољубља

3.3.1. Грчки „оригинал“

3.3.2. Словенски и руски преводи

3.3.3. Румунски превод

3.3.4. Српски превод

3.3.5. Ширење и заступљеност Добротољубља на Западу

3.4. Актуелни однос према филокалијским списима

3.5. Закључак

4. Однос филокалијских отаца према болу

4.1. Терминолошка проблематика Добротољубља у вези са болом

4.1.1. „Ο πόνος της οδύνης“¹

4.2. Порекло бола у Добротољубљу

4.2.1. Првородни грех и бол

4.2.2. Проблем човековог природног постојања и назначења: *κάτα, παρά, υπέρ φύσιν*

4.3. Бол и „кожне хаљине“

4.4. Бол и смрт у Добротољубљу

4.5. Бол и задовољство (οδύνη – ήδονή)

4.5.1. Осврт на пар бол-задовољство у Филокалији

¹ Φιλοκαλία, Β, 99.

4.5.2. Антрополошке импликације пара бол-задовољство у Добротољубљу

4.6. Улога бола у исцељењу човека (етика и онтологија бола)

4.6.1. Христос и бол

4.6.2. Аскетски карактер бола

4.7. Закључак

5. Закључак рада

5.1. Бол и медицина

5.2. Бол и смрт

5.3. Бол и утилитаризам

5.1. Проблематика бола у списима филокалијских отаца

5.1.1. Хришћански етос у вези са болом или аскетизам

5.1.2. Етика и онтологија бола

6. Очекивани резултат рада

БИБЛИОГРАФИЈА

1. Уводна поглавља

1.1. Актуелност теме истраживања

Како је из самог наслова очигледно, намера нам је да у предстојећем раду истражимо патристичка становишта у вези са појмом и феноменом бола садржаним у текстовима зборника под називом Добротољубље (Φιλοκαλία).² Међутим, пре но што приступимо задатој анализи, пред нама је изазов разматрања актуелности теме истраживања, односно задатак да одговоримо на питање оправданости богословског ангажовања у вези са њом.³

С тим у вези, истичемо да је актуелност бола неупитна кроз читаву историју човечанства, с обзиром на то да као интринзично својство човекове природе представља и његово исконско искуство. Међутим, чињеница да се речено односи превасходно на човекову биолошку (психофизичку) улогу и функцију оправдава нашу намеру да пажњу усмеримо на појам и феномен бола у текстовима Добротољубља и испитамо његову улогу у хришћанском домостроју спасења чиме желимо да се умешамо у расуђивање о овом актуелном проблему. Овим несумњиво ступамо у област човековог постојања које надилази његово телесно и душевно биће, у складу с чиме првенство има духовна у односу на психофизичку димензију бола.⁴

Са друге стране, када је у питању актуелност самог зборника учавамо проблем, јер су у савременом богословском дискурсу присутни одређени ставови који његову улогу у животу Цркве означавају упитном, чиме му се по аутоматизму одриче релевантност у савременом црквеном животу.⁵ Због тога ћемо у наставку размотрити аргументе у прилог актуелности - како предмета тако и објекта намераваног истраживања (бола и Добротољубља), чиме желимо да оправдамо бављење насловљеном темом.

1.1.1. Актуелност бола

Болу се као фундаментална приписује његова биолошка, односно физиолошка функција, утврђена на истини да као део човековог хомеостатског система

² Реч филокалија се у значењу „љубав према лепом или добром“ у хришћанској литератури најпре појављује код Св. Климента Александријског, како ће је преузети и састављачи збирке аскетских текстова из XVIII века, под називом *Φιλοκαλία των Ιερών Νηπτικών* (Добротољубље свештених трезвеноумника). Видети: John A. McGuckin, „The Making of the Philokalia: A Tale of Monks and Manuscripts,“ у *The Philokalia: A Classic Text of Orthodox Spirituality*, ed. Brock Bingaman and Bradley Nassif, Oxford: Oxford University Press, 2012, 70.

³ Принципи којих би теологија требало да се држи како би се налазила на трагу свога послања су најпре *аутентичност* - која се огледа у њеном богословском утемељењу у Светом писму и предању, а затим и *актуелност* и *ангажованост*. У супротном је „...у опасности да постане сама себи циљ, 'мртво слово на папиру', ограничена и беживотна и да као таква не буде у служби заједнице, већ средство остваривања личне користи и промоције њеног титулара, због чега ће бити јалова и безблагодатна.“ Драган Поповић, „Проблем 'претпостављене сагласности' у трансплантацијама органа и Теологија људских права“ у *Биоетика смрти. Утилитаризам и православље*, Крагујевац-Београд: Каленић, ИЕС, 2022, 93.

⁴ У складу са трихотомном поделом човековог бића на тело, душу и дух, прва два се односе на медицинско старање, или човеково психофизичко здравље, док треће реферира на благодатни и синергетски однос човека и Бога, резервисан искључиво за хришћанство.

⁵ Видети на пример: Христос Јаннарас, Вера заключається в доверии (КИФА 38), интервју 18. 12. 2005. <https://a.gazetakifa.ru/content/view/335/20/> (Приступљено 1. 6. 2022) И поред тога што ови ставови нису бројни, због ауторитета њихових заступника су довољно утицајни да желимо да им посветимо пажњу.

(хомокинетичког или алоустатског⁶), представља неопходан фактор у очувању његовог живота и здравља, што би по себи требало да буде довољно снажан разлог за човекову наклоност према њему.⁷ Међутим, неоспорно је да кроз историју преовлађује човеков принципијелно негативан однос према болу, оличен у тежњи за његовим, не само ублажавањем већ и потпуном неутрализацијом, и оправдан у непријатности човекових болних искустава.⁸ Ово уводи питање човековог „неправичног“, или у најбољем случају „амбивалентног“ односа према болу, који би се можда најадекватније могао одредити као „нуžno зло“, при чему би човеков негативан став донекле био оправдан чињеницом да нема сваки бол улогу чувара човековог биолошког живота и здравља, односно не подразумева увек и нужно „корист“ за њега.⁹ Исто се односи и на психички (душевни) бол без патолошке (физичке) основе (изазван, дакле, различитим неповољним животним околностима), с обзиром на то да не представља компоненту хомеостатског или хомеокинетичког система у ужем смислу речи. Међутим, када се посматра из шире перспективе, због суштинског односа међузависности између душе и тела - као основних елемената човековог устројства, промене код једног се увек огледају и код другог, због чега се сматра подједнако важним старати се за отклањањем како телесног тако и душевног узрока бола, што уосталом и подразумева имати добро здравље.

Са друге стране, будући да се бол по правилу сматра човековим савезником искључиво у очувању његовог биолошког бића - што припада области медицинског интересовања и старања, и актуелност односне проблематике је најочевиднија у областима свакодневног (медицинског) суочавања и борбе против њега, због чега смо обавезни да део намераваног истраживања посветимо психофизичкој (биолошкој) перспективи бола. Његова наглашена актуелност започиње средином XX века и налази се у сразмери са успесима оствареним у области човековог лечења и здравља, до којих је довела примена научних и технолошких достигнућа у медицини. Поред значајног напретка у третману и лечењу бола - углавном акутног и ноцицептивног карактера, на пораст његове актуелности је такође утицало и увећање броја пацијената у хроничним болним стањима¹⁰ праћено психолошким,

⁶ „Nasuprot homeostazi, koja se zasniva na fiziološkim odgovorima, alostaza (homeokineza) uključuje percepciju situacije i sposobnost organizovanja adekvatnog odgovora”. Drago Đorđević, „Stres I adaptacija“, *Med Data Rev* 3, 1, (Mart 2011): 77-83.

⁷ Бол је заштитни механизам са функцијом да организму укаже на опасност и усмери га ка његовом уклањању. Видети: Lawrence Leung, „From ladder to platform: a new concept for pain management.“ *Journal of Primary Health Care* 4, 3, (2012 Sep): 254-8.

⁸ Стари завет, на пример, сведочи да је за човека важно ослободити се од бола, због чега се добро здравље истиче као дар од Бога на коме је човек захвалан: „Ко ће хвалити Свевишњег (...) Од мртвога, и од непостојећег, нема прослављања: живи и здрави хвалиће Господа.“ (Прем. 17, 24-26). У том смислу, бол се означава као неподношљиво искушење, које се описује трагично: (Пс. 6, 3; 37, 18 и 22), због чега се отклањање бола сматра посебном вредношћу медицине и дар Божји (Прем. 38, 6-7). Видети: Γεώργιος Φίλιας, „Η θεολογία τοῦ πόνου“, *Σύναξη* 89(2004), 44-52.

⁹ Ц : нпр. хронични који наставља трајање дуго након престанка штетног надражаја, такође и неуропатски проузрокован поремећајима или повредом нервног система

¹⁰ Истраживање 2007. год. говори да од неке врсте хроничног бола пати 22% светске популације, 30% у САД, а 19% у Европи, са прогнозом увећања, у чему су изузета лица са акутним болом. Видети: Qiuling Shi, et al., „People in pain: how do they seek relief?“, *The Journal Of Pain* 8, (2007): 624-36. О растућем тренду говори и студија из 2016. год. према којој бол и болести с њиме повезане представљају водеће узроке инвалидитета на глобалном нивоу (бол у леђима око 57,6 и мигрена 45,1 милиона). У Европи 20% одрасле популације пријављује да има умерен или јак хронични бол (око 150 милиона људи). Видети: „What is the definition of pain?“ <https://europeanpainfederation.eu/what-is-pain/> (Приступљено 11. 8. 2022.)

економским, социјалним и другим проблемима.¹¹ Улога коју бол игра у животима ових пацијената је веома упечатљива, због тога што их може онеспособити, не само да активно доприносе животу заједнице већ чак и да се старају о себи самима. У овим случајевима су упорност и снага бола у стању да потисну - па чак и потпуно неутралишу већину других телесних и душевних сензација. Овакви пацијенти ће засигурно бити сматрани озбиљним теретом - како социјалним тако и економским¹² за њихову друштвену заједницу, па не чуди да је пораст њиховог броја повећао интересовање за ову тему, што је резултирало бројним истраживањима и открићима у вези са позицијом и улогом бола у човековом животу, напореда са новим оптимизмом у његовом лечењу.¹³ Међутим, непролазни тренд раста броја пацијената у болу говори да су ова велика очекивања остала без адекватног одговора, што оправдано истиче питање генералне (не)успешности медицине у односу према болу.¹⁴ Последиčno, долазимо до тога да медицински покушаји да се оствари очекивани успех у свеукупном лечењу бола уз помоћ етички неприхватљивих интервенција генеришу проблеме сасвим нове врсте, што је у значајној мери допринело појави друштвеног деловања одређеног као „биоетичко“.¹⁵

Са друге стране, антрополошко учење православног хришћанства, поред психосоматског, говори и о болу који није обухваћен медицинским старањем јер надилази

¹¹ „Uporan hronični bol je jedna od najvećih nerešenih zdravstvenih tegoba širom sveta. On je univerzalan i može pogoditi svakog, bez obzira na starosnu dob, rasu, društvenu klasu, naciju ili geografsko poreklo. (...) ogroman izvor finansijskih troškova, i opterećenja u vidu pogoršanja kvaliteta života za bolesnika, njegovu porodicu i neposredno okruženje. Incidencija hroničnog bola ima tendencu porasta sa godinama; napretkom kurativne i preventivne medicine s jedne, i stalnim porastom prosečnog životnog veka s druge strane, očekuje se da se problem hroničnog bola poveća u bliskoj budućnosti.“ Evropska federacija za bol (EFIC), *Osnovni kurikulum za sticanje specijalističke diplome iz medicine bola*, мај 2016. <https://www.europeanpainfederation.eu/wp-content/uploads/2017/10/Prevod-kurikulum-postgrad.pdf> (Приступљено 4. 7. 2022.)

¹² „Бол је највећи проблем и најзначајније питање система јавног здравља у развијеним државама Запада, и један од најчешћих разлога за тражење медицинске помоћи. Такође је у вези са високим трошковима здравствене неге (директно и индиректно), ограниченој радној способности или потпуној неспособности пацијента. Бол производи озбиљне последице за пацијенте и њихове породице, послодавце и друштво у целисти. Особе које болују од хроничног бола имају емоционалне тегобе, психосоцијално и биохемијски су осетљивије од других: 43% особа са хроничним болом немају никакве психијатријске тегобе, 35% пате од депресије, 22% имају неуротичне испаде, док један мали проценат има озбиљан поремећај личности са соматизацијама и психозама.“ Danijel Buljan, „Psychological and psychiatric factors of chronic pain“, *Medical Sciences* 33, (2009): 129-40.

¹³ Кључни догађај који је довео до заокрета у приступу феномену бола била је теорија *Контроле улаза* (gate controle) из 1965. год., према којој у дорзалним роговима кичмене мождине постоји неуролошки механизам који делује као „пролаз“ од чије проходности зависи количина или снага нервних импулса на путу од периферних влакана према централном нервном систему. Тако, одвлачења и преусмеравања пажње, снажна емотивна стања и очекивања, претходно искуство и разни други когнитивни и психолошки процеси, могу модификовати или сасвим блокирати пролаз болних импулса до мозга. Видети: Ronald Melzack and Patrick D. Wall, „Pain Mechanism, a new theory“, *Science* 150, (1965): 971-79.

¹⁴ Јаз између продубљеног знања о болу и неадекватног клиничког третмана све више се шири; мање од 50% пацијената са акутним, хроничним или канцерогеним болом добија адекватну медицинску помоћ. Видети: Editorial, *Pain relief: a universal human right*, *Pain* 112; 2004: 1-4, такође и: Ben A. Rich, „A Legacy of Silence: Bioethics and the Culture of Pain“, *Journal of Medical Humanities* 18, (1997): 233-59. <https://doi.org/10.1023/A:1025697920944> (Приступљено: 16. 6. 2022.) На ово је поред хроничних утицало и постојање одређених болова са којима она није у стању да се са успехом носи, као нпр. канцерогени болови пацијената у терминалном животном стадијуму.

¹⁵ Пример еутаназије, абортуса, мождане смрти и слично, указује на покушаје решавања питања бола етички неприхватљивим медицинским интервенцијама, што су проблеми којима се бави биоетика. Видети: Поповић, „Биоетика смрти. Утилитаризам и православље“, Крагујевац-Београд: Каленић, ИЕС, 2022.

човекову биолошку димензију, са улогом и функцијом која реферира на човеково духовно постојање, чијем (раз)откривању као крајњем циљу желимо да се посветимо испитивањем текстова Добротољубља.

1.1.2. Актуелност Добротољубља

Како смо већ рекли, и поред неоспорне хришћанске аутентичности утврђене на ауторитету личности његових аутора, постоје примедбе усмерене ка негативном утицају Добротољубља на савремени хришћански етос, које би се с једне стране могле сажети у „подстицај индивидуализацији“ живота у Цркви¹⁶, док би са друге могле бити изведене из отвореног анимозитета појединих савремених богослова према подвижничком начину постојања у Цркви, за шта покушавају да нађу оправдање његовим упрошћавањем, тиме редукујући га на формално поштовање етичких норми и као таквог га супротстављајући онтологији као истини постојања, која се у односном дискурсу у суштини своди на учешће у Евхаристији.¹⁷ Први приговор је, тако, непосредно упућен Добротољубљу, док би се други могао окарактерисати као посредан, јер изнета проблематика не упућује директно на његову актуелност, већ може бити изведена из изразито аскетског карактера текстова садржаних у зборнику и улоге која му је, као таквом, намењена у животу Цркве. Будући да је релевантност нашег истраживања условена актуелношћу Добротољубља, неопходно је да му у наставку посветимо нарочиту пажњу.

1.1.2.1. Порекло и настанак Добротољубља

Састављен од патристичких текстова датираних од IV до XV века, зборник је редигован и штампан у XVIII веку, чиме је изражена јасна намера његових приређивача, као водећих личности светогорског Филокалијског (Коливарског)¹⁸ покрета, да покренута литургијска обнова - илити повратак словесном богослужбеном животу, буде праћена и подржана аутентичним учењем Православне цркве. Сам покрет је поникао као реакција на секуларни дух новог хеленизма и просветитељства образованих Грка тог времена (школованих махом на неким од модерних универзитета хуманистичког и рационалистичког запада¹⁹), као наум и тежња његових поборника да се одупру овом, православљу непознатом духу.²⁰ Претња од кварења етоса Православне цркве - појавом за

¹⁶ Јаннарас, „Вера закључається в довери.“

¹⁷ Видети, на пример: Еп. Игнатије Мидић, „Онтологија и етика у светлу христологије Св. Максима“, *Саборност*, 1-4/IX (2003), 52-3, 55.

¹⁸ Непосредан повод за настанак покрета било је одлучно и аргументовано противљење отаца - који ће у наставку представљати његову перјаницу, служењу заупокојених последовања у недељни дан светогорског скита Св. Ане, као еклисиолошки неисправна пракса. Ово је искоришћено да се припадници покрета пежоративно назову *Коливари*, очито са намером да се њихово инсистирање на богослужбеној смислености и исправности релативизује, свдећи га на нешто што је према тада надирућем рационализму у Грчкој цркви мање битна ствар. Ми ћемо у даљем раду користити термин *Филокалијски* покрет (оци) који је дао блаженопочивши митрополит Амфилохије (Радовић). Видети: Αρχιμ. Αμφιλοχίου Ράντοβιτς, „Η Φιλοκαλική Αναγέννησις του XVIII και XIX αι. και οι Πνευματικοί Καρλοί της“, *Γουλιανδρη – Χόρν*, Αθήναι 1984.

¹⁹ О владајућем рационализму у време настанка зборника видети: Василије Каљакманис, „Богословски токови у време турске владавине“, Крагујевац: Каленић 2019.

²⁰ Видети: Σταύρου Γιαγκάζογλου, „Η παρουσία του Αγίου Νικόδημου στη θεολογική σκέψη του 20ου αιώνα“, у: *Β' Επιστημονικό Συνέδριο Άγιος Νικόδημος ο Αγιореΐτης - 200 Χρόνια από την Κοίμησή του*, Ιερού Κοινοβίου Οίου Νικόδημου, Πεντάλοφος Παιονίας 2011, 131-3.

њу неприхватљивих феномена перципираних пре свега као непознавање и неразумевање „словесне службе“²¹, захтевала је одлучан одговор како би се и богословље и црквени живот вратили на светоотачке позиције.

Сматра се да су сами текстови, који ће добити заједнички назив Филокалија, као својеврсна теоријска подршка и „уџбеник“ аскетског и молитвеног прегалаштва светогорских монаха²², били заступљени у свакодневном читању и проучавању вековима пре него што су их Св. Никодим Агиорит и Макарије Нотарас редиговали и дали у штампу.²³ У наставку се читава идеја обнове аутентичног хришћанског етоса и живота прелила и на друге православне земље и народе, да би се постепено проширила и ван православног света, свакако уз следствена одступања од разумевања и тумачења садржаја текстова самог зборника, који ће се показати носиоцем и основним субјектом ширења ове идеје.²⁴ Различито разумевање ових текстова у складу са владајућим социјално-културним особеностима заједнице рецепцијента, условиће разноврсност одговора на њихов садржај и поставити питање њихове актуелности.

Будући да је Филокалија од почетка имала улогу својеврсног теоријског упоришта практичном богословљу, истичемо да сами текстови примарно нису промовисани као плод пуког богословског теоретисања њихових аутора, већ да су настајали као накнадна забелешка њихових аскетских искустава и молитвеног живота у Христу, карактеристичних за православну духовност²⁵, да би им тек у XVIII веку сабраним у зборник намењена улога теоријског утемељења (етоса) истинитог начина постојања

²¹ „Богослужбени живот Цркве је у то време имао две подједнако озбиљне опасности. С једне стране, преиначивање логосног богослужења из живе жртве у формализам или, како га је назвао Атанасије Парски, у „читуљу“, а са друге, опасност од раздвајања онога што називамо 'правилом вере' илити догмата од 'правила молитве'. У првом случају имамо формално понављање последовања и савршавања Светих тајни и обреда без удубљивања у њихово унутрашње значење.“ Μητρ. Μαυροβουνίου και Παραθαλασσίας Αμφιλόχιος Ράντοβιτς, „Η δυναμική του Φιλοκαλικού Κινήματος“ Μηνιαίο περιοδικό Ιεράς Μητροπόλεως Πειραιώς, Πειραιά της Εκκλησίας, έτος 18, αρ. φυλ. 205, Ιούλιος 2009, 16-19.

²² О овоме више: Andrew Louth, „The Influence of the Philokalia in the Orthodox World“, у *The Philokalia: A Classic Text of Orthodox Spirituality*, 87-101.

²³ Иако рукопис који садржи све ауторе Добротољубља није пронађен, уврежено је мишљење да је Св. Макарије избор текстова направио на основу рукописа *Антологија отачких текстова - монашких, аскетских, исихастичких, богословских*, пронађеног у манастиру Ватопед. Видети: Γέρωντας Εφραίμ, Καθηγούμενος Ιεράς Μεγίστης Μονής Βατοπαιδίου, *Διδαχές από τον Αθωνα – Η φιλοκαλία των Ιερών Νηπτικών ως προϋπόθεση της Ορθόδοξης θεολογίας και της εκκλησιαστικής ζωής*. <https://www.pemptousia.gr/2020/03/didaches-apo-ton-athona-i-filokalia-ton-ieron-niptikon-os-proipothesi-tis-orthodoxou-theologias-ke-tis-ekklisiastikis-zois/>

(Приступљено: 6. 6. 2022.) Такође, „претпоставља се да су један део збирке саставили учени монаси након XIV века, после престанка исихастичких распри. (...) Један део је пронађен припремљен у библиотеци манастира Ватопед“, чему су додата и друга „светоотачка дела из рукописа библиотека светогорских манастира, и са острва Хиос и Лезбос“. Каљакманис, „Богословски токови у време турске владавине.“ 154-5.

²⁴ Прво издање, под називом *Φιλοκαλία των Ιερών Νηπτικών*, штампано је у Венецији 1782. године на грчком језику, да би недуго затим превођено уз одређене садржајне измене саобразне потенцијалним читаоцима. Тако је, нпр. (старо)словенско *Добротолѹбје*, чији је састављач и издавач био Св. Пајсије Величковски (1722-1794), штампано у Петрограду већ 1793. године, садржећи 24 од грчких 36 текстова, при чему су изостављени „тежи“ ауторе као што су Св. Максим Исповедник и Св. Григорије Палама, а додати неки по његовом избору. На руски језик је зборник превео Св. Теофан Затворник (1833-1890), и садржи текстове 35 отаца, да би након тога био штампан више пута, укључивши у себе 38 аутора. Видети: Православная Энциклопедия, Добротолѹбие. <https://www.pravenc.ru/text/178682.html> (Приступљено 4. 7. 2022.)

²⁵ „Ниптички (трезвеноумни) отачки текстови нису текстови апстрактне религиозне мисли или теоријског моралног учења“, већ „амбициозно изливање освећеног подвижничког искуства најбожанскијих патристичких личности, у којима је преовладао свети и просвећени Дух.“ Ιωάννου Κορνάρáκη, „Φιλοκαλικά Θέματα Ερημικής Εσωτερικότητας“, Ορθόδοξος Κυψέλη, 1975, 1.

(морала) удова Тела Христовог.²⁶ Ово је дало назначење њиховој у извесној мери новој улози у животу цркве тог времена - која је подрзумевала њихову употребу изван монашке заједнице, док је истовремено њихово превођење на различите језике, последично и различите рецепције и реакције на њихов садржај, иницирало потребу валоризовања њихове успешности и актуелности.

1.1.2.2. Добротољубље као генератор црквеног индивидуализма

У основи ће се проблематичном испоставити жеља приређивача да употреба текстова не буде ограничена искључиво на монаштво, што је по правилу била дотадашња пракса, већ да им се да својеврсна педагошка улога унутар шире црквене заједнице.²⁷ Извесно је да, посматрано кроз призму њихове намере, ово није и не може бити проблематично. Међутим доступност Добротољубља као штампане књиге отворила је могућност његовог читања и тумачења у „приватној“ режији, односно изван контекста заједнице Цркве, што је омогућило да постане извор и упориште хришћанском (и сваком другом) индивидуализму²⁸, с обзиром на то да је за човека одвојеног од заједнице цркве и њеног старања - између осталог и кроз службу духовништва, неминовно да се нађе на путу само(за)довољне индивидуалности. У оваквој поставци ствари би, као примарни услов исправног, односно аутентичног разумевања и употребе текстова Добротољубља требало да представља њихова црквена контекстуализација, која по превасходству подразумева непрекидно дијалошко преиспитивање закључака и ставова проистеклих из њиховог садржаја и надилажење потенцијалног неразумевања истога²⁹, ради чега у Цркви постоји „институција“ духовног руковођења верника од стране искусни(ји)х у вери и пракси. Међутим, будући да се индивидуализам по правилу апострофира као особеност начина постојања савременог човека западног етоса, сведочимо да се под његовим (идеолошким и етичким) утицајем нажалост налази и традиционално православна друштва као што је наше, у мери у којој представљају учесника у постмодернистичкој западној култури.

²⁶ „А све што су Св. Оци написали, најпре су сами испунили и испуњавајући онда друге научили, како каже Св. Симеон Нови Богослов, потврђујући тако јеванђелску реч Спаситељеву (Мт. 5, 19). Јер, Св. Антоније Велики је рекао: 'Нема већег безобразлука и дрскости него тражити од других оно што сам ниси испунио'. Зато су Свети Оци писали само оно што су сами у личном и саборном искуству доживели и практично на делу испунили.“ Епископ Атанасије (Јевтић), „Неколико речи о Добротољубљу“, у: *Добротољубље*, Хиландар, Св. Гора Атонска 2002, 3.

²⁷ У предговору првог издања Св. Никодим позива како лаике тако и монахе да егзистенцијално искористе ризнице патристичких ниптичких (трезвеноумних) текстова сабраних у Филокалији: „Хајдете сви ви који учествујете у православном звању, и мирјани и монаси, који тражите да пронађете Царство Божије које је у вама и благо скривено у пољу срца вашег (Лк 17, 21; Мт 13, 44). Аγ. Νικόδημος ο Αγιορείτης, „Προοίμιо“, *Φιλοκαλία των Ιερών Νηπτικόν, Τόμος Α'*, 18.

²⁸ „Индивидуализам, који тако снажно манифестује савремени човек (...) постаје његово основно одређење...“ Зоран Крстић, „Паладијев Лавсаик и дух индивидуализма.“ <https://www.eparhija-sumadijska.org.rs/download/rektor/LavsaiKZK.pdf> (Приступљено 12. 11. 2011)

²⁹ „Искуство духовног живота (...) могу да схвате само они који и сами путују. За оне који нису ступили на његов пут, он остаје потпуно непозната наука. Па чак ни они који су ступили на његово поприште, не могу га одмах схватити. Њихови појмови и представе постају јаснији сагласно са напредовањем у путовању и удубљивањем у области духа. Саобразно са умножавањем личних опита духовног живота, код њих постају јаснија и схватљивија указања светих отаца.“ Епископ Теофан (Затворник), „Предговор“, *Добротољубље*, Хиландар, Св. Гора Атонска 2002, 4.

Када се изнето узме у обзир, богословски приговор у вези са Филокалијом као генератором црквеног индивидуализма³⁰ би могао бити разматран само у контексту већ постојећег индивидуалистичког приступа њеном садржају, који из перспективе Цркве свакако указује на погрешан начин постојања неспојив са истином Цркве, чији је идентитет заједница у основи литургијског карактера. У овоме сама Филокалија не може бити одговорна за индивидуалистички приступ њеним списима, и поред тога што би се у њима засигурно могли пронаћи елементи који би се погрешно схваћени могли искористити као аргумент у корист овом приступу.³¹ На исти начин би и приговор који се односи на њено антиеклисиолошко назначење - такође као последица индивидуализма, тешко могао бити прихваћен, између осталог и пре свега због аутентичности литургијског живота - дијаметрално супротног индивидуализму, такође и богословског ауторитета његових аутора.³² Коначно, сматрамо да примедба у којој се наводи да је погрешан избор текстова од стране њихових приређивача допринео порасту индивидуализма међу хришћанима³³ не може бити оправдана и истинита, у прилог чему истичемо околност да на хиљаде протестантских организација које себе називају хришћанским црквама јер им се учење и живот заснивају на - суштински погрешном, тумачењу Светог писма, није условило да се само Писмо, већ његово тумачење, прогласи неадекватним.

1.1.2.3. Проблематизација Добротољубља у савременом хришћанству

На претходно се надовезује проблематизација актуелности Добротољубља изведена из садржаја његових текстова, као забележених искустава аскетског и молитвеног живота у Христу њихових писаца. Сходно овоме, проблематичним се у суштини не сматра - иако за многе екстреман, аутентичан молитвено-подвижнички начин постојања аутора текстова по себи, већ непримењивост њихових принципа у животу „обичних“ хришћана, нарочито услед снажног притиска и утицаја на њих савремене (постмодернистичке) културе. У овом смислу, то што су их записали „монаси за монахе“ условљава њихову релевантност само у оквиру монашке заједнице, као саставног - али умногоме специфичног, дела једне шире заједнице Цркве.³⁴ Међутим, недвосмислена и изричита тврдња да је садржај Добротољубља намењен искључиво монасима - никако и осталим члановима црквене заједнице, могла би, између осталог, актуелизовати питање (не)јединствености, односно

³⁰ Јаннарас, „Вера заключається в доверии.“

³¹ У овом смислу, као истакнути пример наводимо личну молитву која се у Филокалији налази у функцији и контексту заједничке, тј. литургијске молитве, а која се такође користи као аргумент антиеклисиолошког настројења филокалијских отаца. Видети: Каљакманис, „Богословски токови у време турске владавине“, 156. Више о односу заједничке и личне молитве видети: Панајотис Ј. Скалцис, „Традиција заједничке и личне молитве са посебним освртом на Тикарасов часослов“, превела Драгица Тадић Папаниколау, (Каленић, Крагујевац): 2014.

³² Видети: Banev Krastu, „The ecclesiology of the Philokalia“, in *The Philokalia: a classic text of Orthodox spirituality*, Oxford University Press, (Oxford 2012): 163-74.

³³ „Да ли сте се запитали зашто је Филокалија данас популарна на Западу? Ако је читате, видећете да Цркве нема, недостаје. Према Филокалији, све је добро ако се ум спусти у срце. Не треба вам ништа друго - ни Црква, ни Евхаристија. Не говорим о светоотачким текстовима, који су дубоки и важни. Проблем је у њиховом избору, који није направљен у црквеном духу.“ Јаннарас, „Вера заключається в доверии.“

³⁴ Њихова особеност би се најсажетије могла изразити фундаменталним монашким заветима сиромаштва, послушности и безбрачности...

подвојености хришћанског учења.³⁵ Са друге стране, неупитна чињеница да у начину постојања монаха и лаика постоје извесне разлике - одређене пре свега њиховим слободним избором учествовања у животу заједнице, ни на који начин не могу бити суштинске (онтолошке) већ формалне, у смислу његових спољашњих израза и деливања. Ово практично подразумева да би начела која одређују деловање свих чланова Цркве (етика) у односу према конкретним животним искушењима (морал) требало да буду јединствена и универзална, без обзира на службу или позицију коју хришћани заузимају у њој. У овом контексту би и принципи хришћанског деловања изведени из текстова Добротољубља требало да имају универзалну вредност за све учеснике црквеног живота, неvezано за улогу и место које имају у њему. На тај начин би сваки верник - било монах или лаик, уколико има претензију ка остваривању постојања у истини (онтолошка димензија), своје активности требало по превасходству да усклади са начелима црквеног деловања, које ће му дати усмерење ка остваривању циља и сврхе човековог постојања у Цркви (али и уопште), у синергетском остваривању благодатног јединства са Божјим бићем, орочен у вечности Царства небеског. Будући да им је циљ заједнички, успешност његовог остваривања условљава да поменута разлика у начину постојања у Цркви може бити искључиво у спољном изразу њиховог аутентичног хришћанског живота, јер би у супротном имала негативне онтолошке последице одређене као његов промашај (грех). Међутим, свакако да постоји разликовање у односу на степен учествовања у животу заједнице Цркве које има онтолошке последице, у чему положај или служба у Цркви није одређујући фактор. Овде се с једне стране ради о верницима који у њему активно учествују на различите начине, а са друге о онима који то не чине, односно чији би се начин постојања пре свега могао окарактерисати као индивидуалистички.

Када Добротољубље посматрамо из овог угла, закључујемо да је за аутентично разумевање његових текстова од пресудне важности њихово читање и тумачење унутар црквене заједнице, што уједно подразумева духовно руковођење читаоца од стране искуснијих у вери и пракси, о чему је већ било говора. Будући да у овоме монашки начин постојања по природи ствари у већини случајева има одлучујућу предност у односу на лаике, ово се узима као довољно снажан аргумент да се Филокалија сматра штивом намењеним искључиво монасима. Међутим, без обзира на оправданост чињенице постојања специфичне монашке литературе - узимајући у обзир карактеристичност монашког начина постојања (службовања) у Цркви, неоспорна је чињеница да је сам зборник настао као намера његових приређивача да буде у служби теоријске потпоре литургијско-богословској обнови спроведеној у XVIII веку, која је поред монаштва (где су ови списи већ били у употреби) требало да обухвати и читаву Црквену заједницу. На основу реченог питање одређујуће за актуелност Добротољубља на нивоу читаве Цркве је, да ли би, и у којој мери, оно могло бити адекватно употребљено у остваривању аутентично хришћанског начина постојања када се ради о верницима који нису монаси већ лаици?

Поред већ наведеног услова о неопходности читања и тумачења Добротољубља у оквиру заједнице Цркве³⁶, у прилог његовој актуелности навешћемо речи проф. Јована

³⁵ Поред овога, могло би се нпр. поставити и питање монашког „елитизма“ у односу на лаике у Цркви, изведено из чињенице да је избор за епископа условљен припадношћу кандидата монашкој заједници.

³⁶ На потенцијални допринос текстова зборника животу верника у контексту заједнице, указује проф. Николаос Лудовикос, наводећи одређене „...елементе филокалије који би могли помоћи савременој антропологији (...) њена примена у потреби реалистичне самоспознаје (у шта је укључено и несвесно);

Корнаракиса, који из перспективе „психологије пустиње“ потврђује потребу читања ових текстова и расуђивања о њима од стране припадника свих хришћана, без разлике. Ово, међутим, није без јасног предуслова којег он одређује као неопходност искуства „пустиње“ у животу сваког хришћанина, ма под којим околностима да се налази и ма какво искуство живљења да има. У том смислу, пустињу не сматра географском одредницом, већ стањем душе ослобођене од страсти које је суштински одвлаче у грех³⁷:

„...као духовно присуство, па чак и као духовна делатност хришћанског искуства, пустиња има значење обавезујуће за сваког хришћанина... Истина је да је пустиња, као место одсуства живота, увек појам супротан концепту друштвеног живота. (...) Када се светском хришћанину предложи да доживи пустињски живот у својим свакодневним проблемима, пошастима и стресном трчању, чини се да му се сугерише нешто немогуће“, јер је „оптерећен својим страстима, тј. заробљен у њиховим комплексним реакцијама. Стога се динамичка полазна тачка искупитељског искуства пустиње мора тражити у међуљудским односима, унутар којих ниптички (трезвеноумни) дух светског хришћанина може открити социјални смисао пустињског живота. (...) Искуство 'световне' пустиње, као самоодрицања, је дводинамичко и двополарно искуство истовременог умирања и живљења, бекства и аскезе, порицања и потврђивања“.³⁸

На основу претходног закључујемо да је погрешно унапред се одрицати Добротољубља проглашавајући његов садржај неактуелним изван монашке заједнице, само због тога што као савремени хришћани по сопственој слабости нисмо способни да се држимо принципа изнетих у његовим текстовима. Насупрот овоме, сматрамо потребним да их поред неоспорне аутентичности учинимо и актуелним тиме што ћемо предузети напор да, колико је у нашој моћи, живимо у складу са у њима садржаним начелима, како бисмо трудом показали да тежимо ка остваривању циља и сврхе нашег постојања, молитвено се уздајући у Божје милосрђе, или, другим речима, у синергију наше слободе и Божје благодати.

1.1.2.4. Етика или/и онтологија

Како бисмо додатно продубили разумевање проблематике актуелности Добротољубља, потребно ју је сместити у контекст сукоба између *етике* и *онтологије*³⁹, присутног у савременом богословском дискурсу. Њихова супротстављеност је генерисана интенцијом да се у православном хришћанству онтологија (истина постојања која припада есхатолошкој заједници са Богом) врати на припадајућу јој позицију сврхе и циља

нагласак на потреби социјализације самољубиве воље; крајњи нагласак на психосоматској природи човека и потреба психосоматског учешћа/усклађивања читавог човека; одлучујућа коегзистенција индивидуализма-колективизма, и ко-одговорност свих за све.“ Из његових речи је јасно да он у Добротољубљу налази елементе који могу допринети животу човека у заједници. Видети: Νικόλαος Λουδοβίκος, „Η Φιλοκαλία, ὁ μὴδενισμὸς καὶ ἡ κρίσις“, *Ελευθεροτυπία* 3. 7. 2010. (Приступљено 6. 7. 2022)

³⁷ Св. Касијан Римљанин, пишући епископу Кастору каже да онај ко тражи духовни доживљај пустиње пре него што је насели мора да буде напуштен од својих страсти. (...) Попут „тихе мистерије“, пустиња нуди моћна искуства само онима који су слободни од својих страсти, иначе је њена улога негативна. (Φιλοκαλία Α', 61, 72). Видети: Κορνάρakis, „Φιλοκαλικὰ Θέματα“, 6.

³⁸ Ibid., 6.

³⁹ Без обзира на то што овај став - као ни претходни, није широко распрострањен у богословској литератури, заслужује да буде истакнут због значајног утицаја на српску савремену богословску мисао. Видети: Еп. Игнатије Мидић, „Онтологија и етика у светлу христологије Св. Максима“, *Саборност*, 1-4/IX (2003), такође и Митр. Јован Зизиулас, *Онтологија и етика*, Саборност 1-4, 2003.

човековог постојања која се сматра узурпираном од стране етике⁴⁰, у овом случају поистовећеном са строгим поштовањем (јуридички) успостављених норми понашања.⁴¹ Оно што би се у овом дискурсу могло сматрати дискутабилним је чињеница да се етика као таква одређује не само као другостепена већ и умногоме непотребна у хришћанском домостроју спасења, с обзиром на то да се не сматра неопходним условом остваривања човековог постојања у истини Царства небеског, односно да јој се одриче онтолошка одредница.⁴² На овај начин се хришћанска етика - свесно или не, по важности и значају изједначава са њеним секуларним облицима, постајући заједно са њима једнако (не)битна у доминантном етичком плурализму постмодерног друштва.⁴³ Ово генерише озбиљне проблеме у остваривању хришћанског начина постојања који, ослобођен (аутономан) од јасних етичких одредница (хетерономних) бива неодређен и флуидан⁴⁴, обезбеђујућу на тај начин постмодернистичком етичком плурализму место унутар Цркве, тиме што верницима омогућује да етичке норме и принципе интерпретирају аутономно и по индивидуалном нахођењу.

Са друге стране, будући да се хришћанска етика у својој аутентичности изједначава са аскетиком (вежбањем ради стицања врлинске навике)⁴⁵, односно начином човековог постојања у подвигу вољног уздржања (од ефемерних задовољстава) и трпљења (невољног болног страдања), у Добротољубљу има суштинску вредност у животу припадника Цркве. Будући да је одређујућа за начин човековог хришћанског постојања (у подвигу), (аск)етика се као таква налази у директном односу зависности према (хришћанској) онтологији. У овоме се јасно истиче значај и улога текстова самог Добротољубља у хришћанском животу, с обзиром на то да су етичка начела садржана у њима одређујућа за истинитост човековог постојања, или онтологију. С тим у вези подвижништво, односно (аск)етика није резервисана само за монахе - као припаднике Цркве који су се заветовали на подвиг уздржања и трпљења оличен у послушности, нестицању и целибату, већ за све њене чланове, у мери у којој им ово обезбеђују њихова љубав и старање.

У овом контексту, а с обзиром на то да је Филокалија по себи штиво изразито аскетског карактера, јасно је да њен садржај не може наићи на одобравање оног дела богослова који хришћанску етику не доживљавају као аскетику, већ је сматрају једним од многих система

³⁹ „Данас је етика и етичко схватање света заменило онтологију, што је имало за поскедицу промену начина живота уопште, а црквеног посебно. Зато се Црква данас налази на прекретници да бира засвоју суштину онтологију или етику.“ Према овоме би у хришћанству онтологија у односу на етику требало да има апсолутно првенство, штавише постоје очигледне „последнице по живот Цркве, а и по живот уопште, које произилазе из недовољног указивања на апсолутну важност онтологије у односу на етику“. Мидић, *Онтологија и етика*, 13.

⁴¹ Ibid., 51.

⁴² Ibid., 46-7.

⁴³ Проблем је настао изједначавањем с једне стране старозаветног јуридичког односа према етици, и са друге савремених етичких система, са погрешним хришћанским односом који свакако у једном историјском периоду није обраћао довољно пажње на онтолошку димензију постојања у Цркви. Међутим, у покушају да се фокус са поистовећења хришћанског начина постојања са испуњавањем етичких норми, усмери ка истини постојања који се остварује у Литургијској заједници, дошло је до неправедног избацивања етике из хришћанског живота као непотребног елемента спасења. Ibid., 50-1.

⁴⁴ Аутономија и хетерономија... Видети: Поповић, „Проблем мождане смрти“,

⁴⁵ „У православној традицији, како теолошкој тако и црквеној, *аскетика* замењује оно што се на Западу зове *морал* или *етика*. Доиста, православна аскетика је православни морал, православна етика; не постоји и не може постојати други морал, или етика у Православљу која није и аскетика.“ Атанасије (Јевтић), „Аскетика“, *Хришћанска мисао*, Београд-Србиње-Ваљево, 2002. 5.

беспотребних етичких начела са негативним утицајем на човекову слободу (аутономију), бранећи од ње онтологију, коју сматрају једино важном за остваривање спасења.

1.1.2.5. Потреба за широм контекстуализацијом Добротољубља

Изнета проблематика у вези са Добротољубљем изискује његово сагледавање у једном ширем (пост)модернистичком контексту, у којем ће неминовношћу историјских околности зборник заузети своје место и улогу. Ово се односи како на државе са традиционално православним већинским становништвом - у мери у којој учествују у овом културно-политичком систему, као и на све друге у којима је Добротољубље учесник друштвеног живота.

Тако би из овог угла требало посматрати и растуће интересовање за Добротољубље на Западу у другој половини XX века⁴⁶, што би се, између осталог, могло окарактерисати као потреба западног човека за природеном му духовношћу⁴⁷, коју је у недостатку аутентично хришћанског начина постојања у доброј мери секуларизованој култури, од исте усмеравањем да тражи у лако доступној и све популарнијој „духовној“ литератури широког спектра.⁴⁸ Посматрано са овог становишта, у етичком плурализму постмодерне⁴⁹ Добротољубље има улогу једног од многих приручника намењених остваривању индивидуалне, „личне среће и етичког побољшања“⁵⁰ појединца, чији садржај, када се нађе изван заједнице Цркве не може а да не буде погрешно схваћен и употребљен.⁵¹ На послетку, овоме ћемо додати и околност да је поменутој популарности Филокалије на Западу у XX веку допринела и

⁴⁶ У свом делу „Психологија исихастичке молитве“ (1947) Џорџ Вундерле наводи да „у Европи има много обичних људи, али и интелектуалаца који се за Филокалију не само интересују већ је и практикују и подвргавају се правилима трезвеноумног живота. G. Wunderle, „Zur Psychologie des hesychastischen Gebets“, Augustinus-Verlag. Würzburg 1949, 2, у Корварάκη, „Φιλοκαλικά Θέματα, 2. Јасно је да се ово односи на људе који Добротољубље доживљавају као један од многих приручника „духовности“ на тржишту постмодерне, чијим читањем и практиковањем се може доћи до срећнијег и лепшег живота.

⁴⁷ Велику улогу у овоме је одиграла књига „Писма ходочасника“, чија је огромна популарност у Русији у XIX веку повећала интересовање за Филокалију, а у наставку и на Западу када је у XX веку преведена на водеће европске језике. Према процени једног од њених преводилаца ово је „најзначајнија грчка православна књига током цела четири века туркократије“. Видети: Alexander Golitzen, „Pilgrim and Community,” *Spiritus: A Journal of Christian Spirituality*, 2 (2002): 236-22, у Krastu, „The ecclesiology of the Philokalia“, 165.

⁴⁸ Видети: Mario Tomljanović, Matteo Jelenc, Duhovno vodstvo i psihoterapija, Riječki teološki časopis, 28, 1, (2020): 173-192.

⁴⁹ „Кључни појмови постмодерне су плурализам (Pluralismus) и диференција (Differenz) /разлика/, њима нападајући (суштински) супротни појмови су јединство и идентитет“. Више о плурализму постмодерне видети: Герхард Крајкер, „Модерна – постмодерна“, *Култура полиса* 2-3 (2005), 188.

⁵⁰ Дobar пример погрешног схватања Филокалије - коју сматра „средством за остварење личне среће и етичког побољшања“, налазимо у: Gorazd Kocijančič, „Spoznanje, ki presega znanstveno“, <https://www.druzina.si/clanek/spoznanje-ki-presega-znanstveno> 20. 11. 2020. (Пристапљено 1. 6. 2022)

⁵¹ „Утврђивање суштинске везе између аскетизма, доктрине и еклисиологије је важно јер губитак једне од ових три ће на крају довести до искривљеног погледа на спасење. Ако првим читаоцима Филокалије није било потребно такво упозорење, данашњим читаоцима, посебно онима који живе у 'пустињама и празнинама' створеним индивидуализмом и потрошњом свакако треба. Искушење да преузмете филокалијску поруку као још једну антидепресивну таблету нигде није јача него у нашем савременом западном друштву“. Krastu, „The ecclesiology of the Philokalia“, 163.

реформа Римокатоличке цркве са наглашеном тежњом за „повратак хришћанским изворима“, истакнутом на Другом ватиканском сабору.⁵²

На основу до сада реченог, сматрамо да поред потребе за бављењем питањима бола у контексту савремене културе и друштва, у трагање за аутентичним хришћанским православним ставовима у вези са овим проблемом сасвим оправдано можемо да уврстимо текстове зборника Добротољубља. Тврдњу поткрепљујемо већ изнетом чињеницом да, поред њихове несумњиве аутентичности, текстови својим садржајем нису иницирали индивидуалистичко настројење верника, већ да је - погрешно им приступајући и тумачећи их изван заједнице Цркве, у њима нашао подршку свом индивидуализму савремени човек западног, постмодернистичког етоса, којег смо и сами - више или мање, учесници. Такође, сматрамо да аскетска искуства писаца Добротољубља преовлађујућа у садржају ових текстова, доприносе обликовању хришћанског етоса (етике) и условљавају аутентични начин постојања унутар Цркве (морал), што се у коначници и поистовећује са његовом егзистенцијалном истином (онтологијом) која ће се у пуноћи остварити у есхатону или вечној Царству небеског. У овом контексту, уместо сукобљеног и искључивог односа који гласи *онтологија или етика*, потребно је одредити га као однос њихове узајамности, дајући етици обележје аскетике, чијим принципима произашлим из молитвено-аскетских искустава писаца текстова Добротољубља желимо да посветимо пажњу, свакако у односу на појам и феномен бола.

1.2. Предмет и циљ рада

Очито да је бол основни предмет, а Добротољубље објекат нашег истраживања, што указује на наш примарни циљ да схватање и однос према болу садржано у патристичким списима Добротољубља (хришћански етос бола), ставимо у службу трагања за исправним и добрим опхођењем у искушењима повезаним са њиме (хришћанско морално деловање). Истовремено, желимо да изведено становиште понудимо као добар и исправан начин постојања (=τρόπος υπάρξεως) одређујући за све припаднике заједнице Цркве (онтологија бола), који ће их усмерити ка спасењу као примарном и крајњем циљу и сврси човековог постојања.

Са друге стране, онима који то нису желимо јасно да укажемо на разлику између природних етичких категорија врлине и греха, истовремено указујући на потребу држања првога у свим сегментима друштвеног живота (врлинског владања поистовећеног са истином постојања), што ће неизоставно имати позитивне последице за све његове учеснике. У овоме превасходно истичемо императив заштите и очувања човекове слободе и достојанства (интринзичног и природног), као предуслова поштовања тзв. људских права што би требало да представља јасно и недвосмислено опредељење сваког демократски оријентисаног савременог друштва.⁵³

Свакако да је у овоме наша намера усмерена ка односу према болу у пракси, у првом реду у медицинском деловању из којег настаје проблематика одређена као биоетичка.

⁵² „Теолошки покрет повратка изворима - *ressourcement*, уродио је плодом у многим критичким издањима грчких Отаца, укључујући и филокалијске, на пример у класичној збирци на француском *Sources Chrétiennes*.“ Ibid.

⁵³ Видети: Поповић, „Проблем претпостављене сагласности“, 37-38.

Другим речима, имамо намеру да хришћански однос према болу - одређен истином човековог постојања, понудимо на увид свим актерима друштвеног живота, како би се на тај начин умешали у решавање биоетичке проблематике.

1.2.1. Појам и феномен бола као предмет истраживања

Као основни предмет истраживања бол посматрамо појмовно и феноменолошки, односно из међусобно зависних перспектива теорије и праксе. Првом, теоријском приступу болу, припада улога расветљавања његовог порекла и значења - последично и смисла, што свакако није без утицаја на одношење према њему у пракси. Такође, човеков активизам у сусрету са болом по правилу усмерен ка његовом отклањању - са мањим или већим успехом, има утицаја на теорију, односно философско-етичке ставове изложене у јавном дискурсу, следствено и на обликовање јавног мишљења.

У складу с овим, у првом делу рада намеравамо да - у мери у којој је то овде неопходно, испитамо историјску позадину човековог разумевања бола, или његову теоријску димензију, како на основу филозофских, тако и медицинских сведочанстава, закључно са ставовима преовлађујућим у савременом добу које ћемо посматрати кроз призму утилитаристичке етике.⁵⁴ У овоме нам се, будући заступљен у теоријским расправама које су претходиле обликовању савременог односа према стварности - у коме су такође присутни, намеће пар бол и задовољство.⁵⁵ Ови појмови и феномени у својој међузависности представљају део јединственог механизма који се кроз историју сматра веома утицајним за човеков избор начина постојања.

Такође, на овом историјском путовању ћемо се превасходно сусретати са психофизичким димензијама бола - илити човековим биолошким бићем, насупрот коме се налази његова духовна димензија, која му, међутим, није супротстављена јер не само да не укида већ и претпоставља човеково телесно и душевно (биолошко) постојање. Штавише, остваривање циља и сврхе човековог постојања претпоставља његово надилажење сопствене психофизичке егзистенције и реализовање себе као духовног бића, што се опитује искључиво у хришћанском односу према стварности, кроз синергетски однос са светотројичним Богом. Будући да ћемо се овоме подробније посветити у наставку, овде ћемо хришћанско схватање и однос према болу - у телесном, душевном и духовном смислу, изнети само у општим цртама.

Други назначени правац упознавања са предметом рада води нас ка човековом сусрету са болом у свакодневном животу, односно историјском активношћу - која се условно може подвести под медицинску, усмерену углавном у правцу његовог неутралисања. У савремено доба ову тежњу прати изразити оптимизам заснован на развоју фармацеутске науке, који се сматра као медицински напредак. Међутим, ово не само да није довело до очекиваног бољитка већ је, штавише, проузроковало усложњавање саме проблематике изазвано нереалним очекивањима са једне, и јављањем нових болести са новим врстама бола, са друге стране. На ово су, као истакнути елементи модерне и постмодерне, велики

⁵⁴ Етички плурализам карактеристичан за постмодернизам - разуђен разноликошћу погледа на свет, идеологија и религијских система, као заједнички именилац има утилитаризам, односно налази се под његовим пресудним утицајем. Видети: Поповић, „Проблем мождане смрти“, 112.

⁵⁵ О овоме најбоље сведочи феномен еутаназије данас, као захтев за потпомогнутим самоубиством медицинским средствима, за шта се на првом месту апострофира психофизички бол. Видети: Weyers, „Explaining the emergence of euthanasia“. Такође постоји и захтев за еутаназијом услед одсуства жељеног задовољства. Видети: <https://www.youtube.com/watch?v=NfE68mQZ9yg&t=2s>

утицај извршили поменути научно-технолошки напредак и утилитаристичка етика⁵⁶, јер су условивши промену човековог начина постојања утицали и на његов однос према болу, у теорији и пракси. У том смислу, што је медицина остваривала већи напредак и успех у третману бола, то је према њему расла нетрпељивост човека коме су била доступна средства за његово олакшање, са врхунцем у невољном прихватању његовог трпљења.⁵⁷ На ово је, захваљујући њеним „природним“ статусом једноставности и пријемчивости у односу према свакодневним искушењима бола и задовољства, лако накалемљена и утилитаристичка етика

Такође, будући да је човеков практични однос према болу кроз историју увек приоритетно био усмерен ка његовом отклањању, задовољство се у овоме по правилу јављало као последица њене успешности. Међутим, у епохи (пост)модернизма - у којој је све присутнија човекова утилитаристичка оријентација ка хедонизму, долази до постепеног обрта, пре свега у надвладавању жеље ка задовољству (као остварење етички доброг и исправног понашања у утилитаристичкој етици) у односу на ослобођење од бола. У овом смислу се, старање о превазилажењу бола - иако му се непобитно посвећује велика пажња и придаје велики значај у теорији и пракси, умногоме посматра као неопходност у циљу стицања задовољства, што представља како теоријску тако и практичну тенденцију у Западном свету.⁵⁸ Дакле, фокус се са приоритетног ослобођења од бола помера ка тежњи за стицањем задовољства, што је последица упоредног развоја средстава за ослобођење од бола и утилитаризма као теоријске подршке практичном деловању.

За крај, додајмо и чињеницу да је темељни утилитаристички постулат доминантан у западној етици⁵⁹ - да је за човека етички добро и исправно оно чему последује што већа количина задовољства уз што мање бола⁶⁰ умногоме прихваћен и у савременој медицини, на шта указују различити (био)етички проблеми њиме генерисани.⁶¹ Међутим, у овом контексту је неопходно указати и на постојање својеврсног „расцепа“ унутар саме медицине, њеним постепеним потпадањем под утицај различитих идеолошких и

⁵⁶ Као пример истичемо утилитаризам преференција Питера Сингера, с обзиром на то да се у аргументацији својих ставова у великој мери ослања на научне доказе. Видети: Поповић, „Утилитаризам Питера Сингера“.

⁵⁷ У савремено доба је, на пример, фармацеутски успех у борби против бола утицао на човеков генерално непријатељски однос према њему, који посматрано из хришћанске перспективе разоткрива гордост и надобудност човека науке, који бол доживљава као препреку уживању у задовољствима све лагоднијег живота, омогућеног управо напредно-технолошким достигнућима. Са друге стране, имамо пораст броја пацијената са хроничним болом, али и неадекватност медицинских третмана одређених болних стања и етички упитне покушаје њиховог решавања. Коначно, у њима је разоткривен етос супротан хришћанском означен као утилитаристички, чему се супротставља биоетика. Видети: Поповић, „Биоетика бола“.

⁵⁸ У односу на ово је сасвим друго питање да ли је и колико је императивно трагање за задовољством практично оствариво - што се односи и на неутрализацију бола, јер у овоме превагу односи становиште које човек свесно или несвесно заступа у односу према овим феноменима (етика), на основу кога ће одредити деловање у практичним свакодневним околностима (морал).

⁵⁹ „Чињеница да је утилитаризам једноставна, здраворазумска етика, пријемчива и једноставно примењива, указује на разлоге њене практичне доминације у савременом свету прозападне оријентације. С тим у вези се утилитаризам може означити као најмањи заједнички именилац у плурализму индивидуалистичких етика постмодерне.“ Поповић, „Утилитаризам Питера Сингера“, 184.

⁶⁰ „Природа је људски род ставила под власт два суверена господара, бола и задовољства. Једино нам они могу показати шта треба да чинимо, као и одредити шта ћемо чинити. (...) Они нама владају у свему.“ Bentham J. „An Introduction to the Principles of Moral and Legislation I“, у Nenad Cekić, *Filozofija morala Džona Stjuarta Mila*, (Novi Sad: Akademska knjiga, 2019), 78.

⁶¹ Видети, на пример: Поповић, „Утилитаризам Питера Сингера“.

економских интереса средином прошлог века, у складу с чим је почела да губи поверење и кредибилитет, како у широј тако и ужој друштвеној јавности.⁶²

1.2.2. Појам и феномен бола у хришћанском богослужењу

Хришћански однос према болу би се на одговарајући начин могао сагледати унутар богослужбених текстова и последовања, с обзиром на то да они собом по превасходству изражавају аутентичан етос црквеног бића. Такође бисмо с правом могли тврдити да је читаво хришћанско богослужење проткано молитвеним обраћањима Богу да нас благодаћу својом избави и ослободи од свих последица које је човек изазвао падом, као погрешним избором начина постојања. Тако, у самим литургијским текстовима налазимо референце ка болу у ширем смислу, док са друге стране имамо молитвословља са заступничким односом Цркве према њеним припадницима који подносе болна страдања, што представља конкретно и директно старање о болу. На последње желимо да се осврнемо као на веродостојан одговор на бол у хришћанској богослужбеној пракси.

1.2.3. Појам и феномен бола у Добротољубљу

Како смо рекли, у другом делу рада трагамо за аутентичним хришћанским односом према болу, у чему ћемо се ослонити на разноврсност, ширину и дубину антрополошког садржаја патристичких текстова Добротољубља. Међутим, пре него што приступимо њиховој анализи у контексту назначене проблематике, сматрамо да је неопходно термиолошко одређење бола, у коме ћемо покушати да што више обухватимо његово појмовно значење. У овоме нам се у текстовима Добротољубља намеће грчки термин *οδύνη*⁶³ (у функцији „кровне“ или „збирне“ именице), који се понекад, чак и код једног истог аутора замењује појмовима *πόνος*, *άλγος* (=бол као телесни осећај), али и *πάθος* (=страдање), *λύπη* (=туга), *θρήνος* (=жалост), и слично - са референцом ка душевном (психичком) болу, што указује на однос узајамности и међузависности физичке и психичке, или телесне и душевне димензије бола.⁶⁴

Даље, дубљим увидом у односну проблематику закључујемо да наведени појмови у Добротољубљу (али и богословљу уопште), иако у суштини немају синонимно значење изражавају умногоме јединствено човеково стање одређено као „нелагодно“, „тензишно“, „трауматично“ и сл. психосоматско искуство његове „недостатности“, проузроковане неоствареношћу благодатне заједнице са Богом, која се суштински поистовећује са човековим духовним животом. У овом контексту, сматрамо да - иако се горенаведени осећаји човекове недостатности по својој вредности не могу примарно одредити као

⁶² Сматра се да пољуљани углед и неповерење јавног мњења у односу према медицини има своје почело у доношењу концепта мождане смрти, који је у директном односу, или тј. служби трансплантација органа, као истакнутог биоетичког проблема. Видети: Мита Јакомини, „Промена срца и промена ума? Технологија и редефиниција смрти 1968. године“, у *Трансплантације органа из православне перспективе. Мултидисциплинарни приступ проблему*, прир. и прев. Драган Поповић (Крагујевац: Каленић 2019): 267-8.

⁶³ Појам *οδύνη* коме се пословично даје значење бола, у Филокалији, али и целокупном патристичком предању, заузима посебно место са много ширим значењем које произилази из самог његовог порекла у прародитељском греху, чему ћемо се посветити у раду.

⁶⁴ Бол је у српском језику двородна именица, што подразумева да је исправно коришћење оба рода, с тим што се у женском роду користи углавном у поезији... Видети: Душанка Игњатовић, „О роду именице бол“, *Наш језик* X, 55 - 9. <https://dais.sanu.ac.rs/bitstream/id/32206/ignjatovic.bol.1960.pdf> (Приступљено: 24. 8. 2022.)

болни, могу до овога достићи уколико код човека - свесно или несвесно, изазову бојазан од смрти, односно постану довољно снажни да пређу у осећај страха због угрожености његовог живота. Очигледно је да у овоме постоји директан међуоднос зависности феномена бола и смрти, са страхом као условљавајућим и повезујућим фактором. Другим речима, да би неко непријатно осећање било окарактерисано као бол, потребно је да код човека изазове страх од смрти. Посматрано из хришћанске перспективе, овај страх може бити афирмативан - уколико човека извуче из егзистенцијалне пустиње у потрагу за смислом, али и негативан - уколико човека пороби страсном жељом за голим животом.⁶⁵ Такође, у хришћанској антропологији, имајући порекло у првородном греху, бол је последица смрти, док јој у свакодневном животном искуству претходи, што указује на једну од његових примарних улога које му даје хришћанство да човека подсећа на смртност, провоцирајући тако код њега реакцију у виду питања животног смисла, у чему пресудну улогу, како смо видели, има страх.

С тим у вези истичемо и његову веома важну функцију да ограничи „природно“ задовољство како би указао на немогућност његове пуноће и смисла, и човека пренуо из императивне тежње за уживањем у његовим материјалним облицима ка трагању за егзистенцијалним смислом у области духовног. У овом смислу се ни у хришћанској антрополошкој мисли појам бола (нпр. *οδύνη* код Св. Максима Исповедника, или *λύπη* код Св. Григорија Ниског), у принципу не може одвојити од појма *ἡδονή* (=задовољство)⁶⁶ са којим твори двојац бол-задовољство (*οδύνη-ἡδονή* или *λύπη-ἡδονή*). У овом смислу, наглашавамо да у историјском праћењу пара бол-задовољство примећујемо извесну еволуцију облика и значења појма бола, од његовог душевног облика *λύπη* код стоика (са значењем туга) којег задржава и Св. Григорије Ниски (*λύπη-ἡδονή*), до коначног облика који му даје Св. Максим као збирне именице *οδύνη* са истовременим психо-физичким садржајем и значењем (*οδύνη-ἡδονή*) и референцом ка духовном, како ћемо га и ми прихватити као упоришну тачку нашег истраживања. Наведени пар ће нам, услед чињенице да се појављује кроз читаву историју теорије бола, послужити као изврстан путеводитељ у намеравао трагању за аутентичним хришћанским разумевањем његовог порекла, значења, улоге и смисла у човековом животу.⁶⁷ Поред овога, овај пар заузима и значајно место у неопходном дијалогу хришћанства са утилитаризмом чији се етички принципи сматрају доминантним унутар савременог постмодернистичког плурализма, с обзиром на то да представља заједнички именилац у односним етичким системима.

1.2.3. Закључак и циљ рада

⁶⁵ На ово указују речи: „...из страха од смрти целог живота беху кривци за своје робовање“. Јевр 2, 15, такође и: „ко хоће живот свој да сачува, изгубиће га; а ако ко изгуби живот свој мене ради, наћи ће га“ Мт 16, 24.

⁶⁶ Треба рећи и да се појам *ἡδονή* код појединих филокалијских отаца такође замењује одређеним појмовима, на пример *απόλαυση* (=уживање), у намери истицања истог вредносног феномена.

⁶⁷ У истраживању теоријског аспекта бола присутном кроз историју, траг нас води до стоичке философије, где бол у пару са задовољством твори један од два основна пара страсти. Овај пар наставља трајање кроз читаву историју мишљења, преко хришћанства, све до утилитаризма, заузимајући у овим системима нарочито место које у раду желимо да расветлимо, нарочито када знамо да представља водећи механизам при расуђивању о биоетичким проблемима у актуелној постмодернистичкој култури. Видети: Ларс Тунберг, „Микрокосмос и посредник“, прев. Наташа Б. Колунџић, (Истина, Београд – Шибеник 2008), 224 и даље.

На путу до коначног циља садржаног у закључку рада још једном ћемо истаћи намеру да укажемо најпре на погрешан однос према болу човека западне културолошке оријентације, који се јасно огледа у етички неприхватљивим методама у покушају сопственог оправдавања научно-медицинског статуса „администратора“ природним процесима у области медицине и здравља. Против овога устаје и супротставља му се православна биоетика, пре свега јер препознаје да се у њима човек своди на биолошки супстрат - без узимања у обзир његове духовне димензије, уз истовремено прихватање основног хедонистичког принципа утилитаризма који гласи: остваривање што више задовољства уз што мање бола чини основу доброг и исправног етичког деловања без обзира на могуће последице. На овај начин се, са друге стране, човек удаљава од аутентичног хришћанског суочавања са болом, пре свега у његовом подвижничком трпљењу у коме се човеку нуди не само суштинско осмишљавање болног страдања већ га и усмерава ка благодатном изласку из страшног ропства законитости природних нагона утемељених на болу и задовољству.⁶⁸

Такође је, између осталог, у овоме потребно апострофирати принципијелне и суштинске разлике ова два погледа на стварност - утилитаристичког и хришћанског, одређујући и постављајући „црвену линију“ преко које Црква никако не би требало да пређе уколико жели да задржи аутентичност свог онтолошког идентитета, без обзира на њено икономијско деловање условљено изузетним околностима. У том смислу је такође неопходно направити јасну дистинкцију између акривијског принципијелног учења Цркве - које је по превасходству садржано у списима филокалијских отаца, од икономијског деловања у свакодневној хришћанској пракси, инсистирајући на истини да икономија као ванредно одступање од акривије представља чин личносног односа између духовника и верника као суштинско снисхођење његовој „природној“ слабости, који ни под којим условима не би смео да пређе у акривију, по принципу клизаве падине.

С тим у вези је циљ и акривијског и икономијског старања Цркве да се обезбеде предуслови за човекову коначну егзистенцијалну реализацију, подударну са циљем и сврхом постојања сваког човека без разлике, у његовом слободном и вољном отварању за Божју благодат и уласка с Њиме у заједницу истинитог благодатног задовољства - не од овога света, чему се од стране савремене културе као алтернатива нуди лажно задовољство уживања у створеним „добрима“ са нужним садржајем бола у себи, које је увек у складу са принципом: што су већа материјална задовољства, то је већи бол који им неизоставно последује.

Оно што је за крај потребно нагласити је да човек наведену истинитост у односу према болу - као негативном принципу неускладивим са његовим аутентичним природним стањем (*κατά φύσιν*), према свеопштем гледишту писаца Добротољубља, остварује у његовом потпуном благодатном надвладавању које човеку може да понуди искључиво православно хришћанство, „већ сада али још не“.

1.3. Истраживачке методе

⁶⁸ Утилитаризам, „...као здраворазумска, пријемчива и лако примењива, маскирана алтруистичким старањем за човекову срећу (задовољство) и уклањањем од бола (страдања) сваке врсте - што је императивна тежња данашње индивидуалистичке и хедонистичке савремене културе Запада, са лакоћом налази своје поборнике и унутар шире и уже заједнице Православне цркве.“ Поповић, „Утилитаризам Питера Сингера“, 211.

У појмовном и феноменолошком приступу болу као основном предмету нашег истраживања, користимо се методом историјско-критичке анализе, како бисмо кроз различите епохе и друштвена уређења испитали промене, како у самом приступу и третману болног осета (медицинска пракса), тако и у теоријским ставовима повезаним са болом - али и задовољством (философским, религијским и сл.), који се налазе у међусобном односу зависности и условљености. Односној анализи ћемо подвргнути историјске изворе одабране према критеријуму утицаја на обликовање културног идентитета којем данас припадамо - окарактерисаним као западни. Последњем приступамо упркос чињеници да се у начелу ни једна култура не може посматрати као монолитна, што особито важи за постмодернизам као њен актуелни облик и плурализам као његову најпроминентнију карактеристику, са јасном намером да нарочиту пажњу посветимо принципима који умногоме кроје наш културни идентитет и одређују доминантни однос према болу у нашем културно социолошком окружењу.

Надаље, пред нама је задатак да хришћанско становиште у односу према болу синтетисемо из текстова Добротољубља - историјски и стилски веома разуђених, тако што ћемо у њихову опсервацију из историјско-критичке перспективе по потреби да укључимо лингвистички, догматски, антрополошки, аскетски приступ и метод истраживања. Сврха овога је, како смо већ рекли, да на основу откривених антрополошких истина формирамо хришћански одговор на етичка питања у вези са болом, што ће омогућити њихово дијалошко сучељавање са аналогним секуларним ставовима. У овоме ћемо, коришћењем компаративних метода истраживања, истаћи разлике (и евентуалне сличности) у односу према болу два приступа стварности утемељена на дијаметрално супротним принципима, најпре савременог утилитаристичког, односно хедонистичког захтева за његовом потпуном неутрализацијом, и аутентично хришћанског за његовим прихватањем и стваралачким осмишљавањем у благодатном јединству са Богом. Његова аутентичност је, како смо већ рекли, пре свега произилази из истине да хришћанство човеку нуди перспективу потпуног ослобођења од бола - свакако не као примарни циљ већ као последицу благодатног односа са Богом у заједници Цркве, коначно оствареним у будућности Царства.

У овој анализи свакако нећемо избећи ни бављење појмом и феноменом задовољства, с обзиром на његову неодвојивост од бола који, у њиховом међусобном односу, има улогу уравнотежујућег и ограничавајућег фактора уживања у задовољствима овога света.

1.4. Основне хипотезе спроведеног истраживања

- Самом појму и феномену бола приступамо и сагледавамо га пре свега у ширем контексту, као збирној именици којом се изражава свеукупност човекових негативних психофизичких искустава, сажетих у тесно скопчане и међузависне концепте *телесног бола* и *душевног страдања*. Међутим, у другој фази желимо да пронађемо хришћанско аутентично схватање бола, одређено као духовно.

- Испитивању човековог односа према болу кроз историју приступамо из перспективе теорије и праксе, ограничавајући се на концепте који су претходили обликовању актуелног, западног поимања стварности, у чему и сами учествујемо. У овоме теоријски (философски и религијски) системи бол сматрају неодвојивим од задовољства и тако га испитују, док нам се у практичном деловању у односу према болу открива

варијетет борбе против њега у виду исцелитељских (медицинских) метода и средстава, чија (не)успешност нема утицај само на човеков однос према болу већ и на читаву стварност. У овоме нарочито истичемо историјски период од почетка модернизма све до данас - у којем императив задовољења личних потреба постепено преузима првенство у односу на исцељење од бола, чему је умногоме допринело човеково поуздање у научно-медицински напредак и, уз помоћ њега, могућност исцељења од болести и надвладавања бола. У овом обрту од примарног исцељења од бола и последичног задовољства, ка приоритетном уживању у задовољству и неприхватању бола налазимо не само порекло биоетичких проблема, већ и могућност превазилажења истих, променом у схватању и односу према болу.

- Оптимизам произашао из успешности медицинске науке у борби против бола – углавном фармаколошким средствима, преиспитује се и оспорава повећањем броја пацијената у хроничном болу. Један од истакнутих разлога овоме представља дуже трајање човековог живота у савременом свету, с обзиром на то да је ова у суштини продужена старост неретко праћена хроничним болним стањима, уз неуспех медицине у борби са њима. Овоме се свакако мора додати и императивни захтев савременог човека за што већим задовољствима, уз изразито негативан однос према болу, који је за њега неприхватљив изван минимума хомеостатске нужности, због чега би његово отклањање требало да има карактер хитности, указујући да смисао живљења проналази углавном у задовољству.

- Утилитаристичка етика, доминантна у постмодерни, фаворизујући задовољство генерише човеков радикалан отпор и нетрпељивост у односу према болу и страдању, што га очигледно води у немогућност решавања проблема растућег броја пацијената који су у болу, у савременој култури „развоја и напретка“. Међутим, за овај проблем не може бити оптужен искључиво утилитаризам, с обзиром на то да је поменута епидемија болних стања изазвана научно-технолошким открићима чија примена у медицини у контексту продужетка човековог живота не може да обезбеди и његов квалитет у одсуству бола и патње, али је, са друге стране, утилитаризам у потпуности одговоран за обезбеђивање културолошко-етичке потпоре наведеним ставовима постмодерног човека, чији се негативан однос према болу најбоље може прочитати у његовом захтеву за еутаназију, коју види као решење проблема у сусрету са њиме.

- Добротољубље је зборник светоотачких текстова чија хришћанска аутентичност не може бити доведена у питање. Животно порекло његових текстова, односно накнадно записано подвижничко и молитвено искуство њихових писаца утврђује његов антрополошки садржај и зборник чини штивом чији садржај у потпуности одговара захтевима трагања за аутентичним хришћанским односом према болу. Ово не само због ширине и дубине садржаја самог Добротољубља већ и због разноврсности предања и разноликости писаца у њему сабраних текстова и њихове временско-просторне разуђености, која у великој мери „покрива“ хришћански етос у вези са болом. Из свега реченог произилази и њихова непролазна актуелност, важећа и у наше дане.

- Будући да смо као основни предмет нашег истраживања одредили бол у његовој свеукупности која поред психофизичког подразумева и његов духовни аспект, као одговарајући појам у текстовима Филокалије узимамо именицу *ὁδὺν* с обзиром на то да собом обухвата више значења са заједничком референцом на феномен смрти, из које - као последице прародитељског греха, произилазе сва негативна човекова послепадна искуства. У том смислу, као збирна именица *ὁδὺν* обухвата читав спектар у тексту

наведених човекових психофизичких одређења, чија је заједничка и обједињујућа карактеристика њихова изведеност из феномена смрти, као њена последица. У овом смислу, прелазак из нелагодног осећања недостатности у осећање које се може окарактерисати као бол, представља директну последицу јављања страха од смрти (или угрожености живота), што указује на повезаност ових феномена: осећање страха које увек - свесно или несвесно, има порекло у човековом искуству смрти - илити небића које га окружује, на шта га подсећа бол, у његовој телесној или душевној појавности.

- У покушају разоткривања дубљег значења и смисла бола у човековом животу, неопходно је да консултујемо основне антрополошке ставове филокалијских отаца, који нам указују на циљ, сврху и смисао његовог постојања, усмеравајући нас да поред откривања истине његове психофизичке димензије, трагамо даље за духовном. У овом смислу, у систематизацији антрополошких истина садржаних у Добротољубљу започињемо од догађаја настанка света и човека, преко прародитељског греха и човековог облачења у „кожне хаљине“, илити промене човековог начина постојања од пре падног - *по природи* (=κατά φύσιν), до после падног - *против природе* (=παρά φύσιν), па све до новог истинитог начина постојања омогућеног догађајем Христа - *изнад природе* (=ὑπέρ φύσιν), у којем се човеково битисање коначно осмишљава и испуњава. Дакле, обухватамо читаву историју људског постојања у контексту који називамо „домострој спасења“. При томе изнова наглашавамо да све ове антрополошке истине посматрамо и износимо из перспективе бола, као основног предмета нашег истраживања.

- У овоме је чињеница да је питање бола у Добротољубљу - као и у философско етичкој мисли пре и после појаве хришћанства, тесно повезано са задовољством, иако то у његовим текстовима није увек изричито приказано и јасно видљиво. Због тога, као референтну тачку и ослонац нашег трагања узимамо списе Св. Максима Исповедника, не само јер се у њима разговетно излажу основне антрополошке поставке посматрано из угла пара бол и задовољство већ и због тога што његови списи заузимају једно од централних места у Филокалији. У његов антрополошки „систем“ се начелно уклапају и други текстови зборника - иако не увек директно и експлицитно, што нам даје за право да на овом темељу (из)градимо биоетичка начела за којима трагамо.

- У списима Добротољубља налазимо промену парадигме човековог односа према болу, од мање или више негативног – што је по правилу историјска околност независна од владајућег система вредности, ка изразито позитивном у хришћанском животу (антропологији) јер се у складу са њиме уз помоћ бола не само ограничава уживање у телесним, односно материјалним задовољствима – одређујуће за послепадну бесловесну природу у коју се човек обукао, већ се човеку открива недостатност и бесмисао оваквог задовољства, што га усмерава ка заједници са Богом у којој се открива истина његовог постојања, о чему сведочи благодатно, духовно задовољство ослобођено од бола и „сваке невоље, гнева, опасности и принуде“, орочено у непролазности Царства Божјег.

- Православно хришћанство се у овоме открива као једини постојећи „концепт“ који човеку нуди перспективу апсолутног ослобођења од бола - свакако не као примарни циљ већ као последицу живота у благодатном односу са Богом у заједници Цркве. У овом смислу, онтолошко ослобођење од бола произилази из поменутог односа који започиње „већ сада“, али ће се у пуноћи остварити тек у есхатолошкој вечности Царства Божјег, имајући карактер непролазног задовољства без садржаја бола у себи.

Кратак садржај рада

2. Бол

Бол је вишезначан и веома сложен феномен за који у одређеним случајевима савремена медицина нема адекватан одговор. Да они нису спорадични и безначајни, потврђује нам број пацијената у болу - углавном хроничних, који се потпуно супротно од очекивања увећавају без обзира на остварени напредак у медицинској науци, односно примену науднотехнолошких и фармаколошких достигнућа у медицинској пракси лечења бола.⁶⁹

2.1. Појам и дефиниција бола

У савременој медицинској научној теорији бол се одређује као „субјективно, непријатно опажање и осећај“ условљен оштећењем телесног ткива или психолошким узроцима⁷⁰, из чега је јасно да се у овоме равноправно уважава његова телесна и душевна етиологија. Са друге стране, извесно је да се данашња медицина према болу у пракси односи у складу са сопственим механистичким и натуралистичким схватањима човека, признајући његову искључиво „хоризонталну“ физиолошку димензију, у потпуности без метафизичке рефереце и улоге коју му даје хришћанство, коју ћемо означити духовном.

2.1.1. Тродимензионалност бола

У складу с овим је и савремено научно схватање бола као тродимензионалне (психофизичке) реалности: иницијални болни импулс периферним нервним системом и кичменом мождином путује до мозга, где се пристигла информација обрађује и одређује степен болне непријатности, на основу чега ће уследити адекватна реакција, сразмерна доживљају бола. Тек када се испуне све ове, међусобно повезане и условљене димензије бола - сензитивне, когнитивно-афективне и бихејвиоралне, он се реализује у својој пуноћи и целовитости. То подразумева да се бол не може сматрати комплетним уколико нека од ових компоненти недостаје или дође до прекида у њиховом односу.⁷¹

2.1.2. Потешкоће у дефинисању бола

Поред већ наглашене субјективности⁷², у трагању за одговарајућом дефиницијом бола постоје потешкоће које постају веће уколико се она разматра и тражи посебно из

⁶⁹ Видети: Melzack and Wall, „Pain Mechanism new theory“.

⁷⁰ Leung , „From ladder to platform“, 256. Видети такође и: <http://www.iasp-pain.org>

⁷¹ Више о овоме видети: Nikolaj Grahek, „Ogledi o bolu - neurofilozofska istraživanja“, Otkrovenje, Beograd 2002.

⁷² Субјективност бола, која га чини тешко ухватљивим јасним и недвосмисленим, како теоријским тако и практичним одређењима, заузима централно место у покушају његовог дефинисања од стране СЗО. <https://www.iasp-pain.org/publications/iasp-news/iasp-announces-revised-definition-of-pain/> (Приступљено 4. 7. 2022) Такође, немогућност његовог објективног мерења у пракси је једна од његових најизраженијих карактеристика, коју лекари покушавају да „превазиђу“ захтевом од пацијената да интезитет болног осећаја одреде „описно“ нпр. на скали од 1 до 10.

физиолошке или психолошке перспективе и приступа, односно без њиховог међусобног уважавања. Покушај одређења бола на овај начин се показао као непотпун и неадекватан.⁷³ Такође, како би дефинисање бола било успешније, неопходно је сагледати га из социолошке (као и филозофске, и културолошке) перспективе, што пре свега има конотацију „протеста против медијализације бола и жеље да се очува холистички приступ у његовом третману“.⁷⁴ За крај, речено се односи на научну дефиницију бола, која је усмерена ка његовој психофизичкој димензији, без узимања у обзир духовне о којој имамо намеру да говоримо у раду.

2.1.3. Хомеостатска и/или хомеокинетичка улога бола

Рекли смо да се примарном сматра улога бола у очувању човековог живота, односно његово учествовање у хомеостатској активности. У најкраћем, ово подразумева да бол упозорава човека да му је угрожен биолошки опстанак, јер увек подразумева неку неправилност у његовом функционисању услед поремећаја односа унутар организма или повреде.

2.2. Историјски преглед односа према болу

Појмовно и феноменолошки бол кроз историју можемо посматрати из две подједнако значајне и међусобно условљене перспективе - теоријске и практичне, које ће нам, свака из своје позиције, разоткрити његова најелементарнија својства ради бољег увида у проблематику и последично њено успешније разумевање.⁷⁵

2.2.1. Теоријско схватање бола кроз историју

Када је у питању човеков однос према болу у теорији, овај историјски пут пратимо кроз природно јединство бола са задовољством, са којим чини јединствени психолошки „механизам“ за који се сматра да има пресудни утицај на човеков избор деловања. Ово њихово јединство и узајамност је, рекли смо, могуће пратити још од античке филозофије, преко хришћанства⁷⁶, па све до утилитаристичког етичког система изнедреног модерном, који је не само актуелан већ и преовлађујућ у данашњем постмодернистичком културном миљеу.⁷⁷ Због тога ћемо, у циљу ширег сагледавања феномена и појма бола, најпре начинити увид у референтне текстове античке филозофије, да бисмо у наставку указали на

⁷³ Видети: Kern A. Olson, „History of Pain: A Brief Overview of the 19th and 20th Centuries.“ *Pract Pain Manag.* 13, 7, (2013).

⁷⁴ Видети: Евгения С. Закутина, „Боль: медицинская история и предпосылки социологического анализа.“ *Вестник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология* 43, (2018): 142-3. <https://doi.org/10.17223/1998863X/43/13>

⁷⁵ Медицинску теорију Хипократ схвата као покушај разумевања узрока и природе здравља и болести, док њено практично деловање има за циљ човеково исцељење од болести односно стицање здравља. Hippocrates, *Præceptiones*, W. H. S. Jones, Ed. <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0251%3Atext%3DPræc>

(Приступљено 14. 8. 2022) Иако теорија и пракса могу бити и независне једна од друге, ми ћемо их у нашем истраживању бола посматрати као међузависне области медицине.

⁷⁶ Тунберг, „Микрокосмос и посредник“.

⁷⁷ Поповић, *Утилитаризам питера Сингера*, у „Биоетика смрти“.

основне хришћанске принципе у односу према болу обзнањене кроз догађај Христа, што ће нам умногоме послужити као референтна тачка приликом анализе текстова Добротољубља.

2.2.2. Историјски осврт на однос према болу у пракси

Свакодневно човеково суочавање са болом је одувек било праћено тежњом ка његовој неутрализацији, што имплицира да се ова активност може посматрати као историја човековог деловања у покушају исцељења од бола, која у суштини припада области медицине. С тим у вези ћемо испитивањем референтних медицинских извора покушати да стекнемо најосновнији увид у методологију и успешност његовог третмана, као и степен условљености теорије праксом и обратно. Ово је потребно како бисмо очигледну теоријску промену човековог односа према болу у савременом добу испитали у контексту успешности медицинске праксе у његовом лечењу и очекивању његовог потпуног неутралисања, у чему је очигледно присутан неразјашњен унутрашњи „конфликт“ човека у односу према болу.⁷⁸

2.2.3. Однос према болу у савременој култури

Човеков пословично негативан однос према болу кроз историју није нужно подразумевао и непријатељско расположење према њему, већ указује на чињеницу да природна тежња за његовим отклањањем произилази колико из његове непријатности, толико и из јасне свести о животној угрожености на коју упозорава његово присуство. Међутим, специфичност данас актуелног западног културног обрасца чији смо и сами припадници, јесте да је поред природно условљеног негативног односа према болу постоји и наглашено непријатељство у односу према њему, на шта је, са једне стране утицала привидна доминација медицине над болом - која је код човека будила и подгревала наду у могућност потпуног ослобођења од њега, а са друге изразито хедонистичко усмерење савременог човека постмодерне утврђено у утилитаризму. Нарастајуће непријатељство у односу према болу је у директној сразмери са увећањем модернистичког поуздања у науку, са природним наставком у постмодернизму⁷⁹, што је уместо очекиване победе над болом последовало умножавањем (дуго)трајних хроничних болних стања.

2.3. Утилитаризам и бол

У утилитаристичком етичком систему бол се не може посматрати одвојено од задовољства са којим чини двојац најбазичнијих осећаја интринзичних људској природи, којима је човек подређен у свом деловању. У том смислу рекли смо да је један од базичних утилитаристичких принципа доброг и исправног етичког деловања остваривање што више задовољства уз што мање бола. Када је у питању медицина, у пракси се очекивано више пажње посвећује самом осећању бола (психофизичког), односно његовом отклањању, док се појмом и феноменом задовољства бави теоријско мишљење, којим у

⁷⁸ Видети: Закутина, „Бол: медицинская история“.

⁷⁹ Поповић, *Православна (политичка) теологија у односу према можданог смрти*, у „Биоетика смрти“, 101 и даље.

актуелном културолошком поретку доминира утилитаризам. У складу са овим је и актуелна дефиниција здравља према којој се оно изједначава са „благостањем“⁸⁰, што јасно говори да се и медицина у знатној мери налази под утицајем наведеног утилитаристичког принципа.

2.3.1. Основа утилитаристичког приступа човеку

Укратко, утилитаризам је хедонистички, натуралистички етичко-философски систем који у коначници води у механицистичку антропологију у складу с којом се човек посматра као збир телесних органа који - попут резервних делова, без икакве етичке условљености и задршке могу бити замењени другима. У оваквој антропологији изостаје било каква референца ка оностраном, јер суштински негира Божје постојање. Базични етички критеријум којим се руководи представља остваривање човекове користи која се поистовећује са стицањем што веће количине задовољства уз минимализацију бола. Истини за вољу, у овоме је граница човековог деловања теоретски одређена угрожавањем слободе другога. Међутим, када се нпр. у обзир узму основни проблеми трансплантација органа (мождана смрт и претпостављена сагласност) постане сасвим јасно да се ова граница не поштује с обзиром на то да се наведеним концептима даје легитимитет угрожавању човекове слободе и достојанства - илити базичних људских права пацијената по правилу немоћних да се овоме супротставе, ради „вишег циља“ остваривања опште користи.⁸¹

2.3.2. Бол и задовољство као водећи принципи утилитаризма

Како смо већ напоменули, у темеље утилитаристичког етичко-философског система постављен је природни, осећајни механизам бол-задовољство са одлучујућим утицајем на човеково деловање. Ово у суштини подразумева да човеком управљају природни нагони и да је он у потпуности немоћан да се тих нагона ослободи. У том смислу је етички добра и исправна свака човекова делатност којој последује максимална количина задовољства уз минималну количину бола, што се поистовећује са остваривањем среће, односно користи (=utility).⁸²

2.3.3. Бол и биоетика смрти утемељена на утилитаризму

Утилитаризам је етички систем чији принципи дају идеолошко утемељење (био)медицинским интервенцијама, које се сматрају проблематичним због њиховог угрожавања основних људских права, слободе и достојанства, чему се супротставља (био)етика. У овоме водеће место заузима тзв. *Утилитаризам преференција* Питера

⁸⁰ Према званичној дефиницији Светске здравствене организације из 1948. године здравље представља „стање потпуног физичког, менталног и социјалног благостања, а не само одсуство болести или слабости“. Видети: „Преамбула Устава Светске здравствене организације“, Билтен Светске здравствене организације. 80 (12): 982. https://www.who.int/governance/eb/who_constitution_en.pdf (Приступљено 24.8. 2020)

⁸¹ О проблемима трансплантације органа видети: Поповић, „Биоетика смрти“, такође и зборник: Драган Поповић, прир. и прев., *Трансплантације органа из православне перспективе. Мултидисциплинарни приступ проблему*. Крагујевац: Каленић 2019.

⁸² Jeremy Bentham, „An Introduction to the Principles of Moral and Legislation I“, у Nenad Cekić, *Filozofija morala Džona Stjuarta Mila*, (Novi Sad: Akademska knjiga, 2019), 78.

Сингера који је за наш рад од посебног значаја не само јер у њему – као и у сваком другом утилитаризму, бол игра значајну улогу, већ јер су у овом систему изложене јасне позиције када су у питању биомедицински принципи свршетка човековог живота.

2.3.4. Утилитаризам преференција Питера Сингера

У овом систему, који је у књизи „Практична етика“ Питера Сингера изложен по принципу *клизава падине*, на самом почетку као основни критеријум проглашавања етички неподобних активности узима изазивање непотребног бола, што се с правом подједнако односи на људе и животиње. Међутим, управо ће ово представљати полазну тачку клизања на падини овог утилитаристичког система, најпре у суштинском изједначавању људи и животиња на основу њиховог учествовања у Сингеровом концепту „особе“, из чега ће бити изведена тврдња да одређени људи немају права на живот, односно да у етичком смислу није погрешно лишити их живота. Надаље, поред давања етичке оправданости абортусу, еутаназији, чедоморству и слично, Сингеров утилитаризам има коначни циљ у њиховом законском легитимитету као обавезујућем за све припаднике једне конкретне заједнице, са глобалистичком тежњом ка ширењу на читав свет.⁸³

2.4. Бол као болест

На овом месту указујемо на више пута изнету чињеницу о повећању броја хроничних болних стања - што је директно сразмерно са медицинским напретком одређеног друштва, због чега се бол у коначној линији поистовећује са болешћу о чијем се исцељењу пословично стара медицина. У овоме је потребно нагласити јасну разлику између акутног краткотрајног бола са којим се медицина углавном успешно носи и хроничних, (дуго)трајних болних стања која се не налазе у довољној мери под њеном контролом, због чега се у покушајима решавања односног проблема генерише проблематика биоетичког садржаја.⁸⁴

2.4.1. Медицина и бол

Недовољно успешно медицинско деловање у покушају исцељења човека од хроничног бола - али и његових других узрока као што је то нпр. снажан канцерогени бол, јасно је предочило њене недостатке. Са друге стране, императивни захтев за што већим задовољством хедонистички оријентисане западне културе на медицину врши (ин)директни притисак да прибегне одређеним медицински сумњивим методама његовог неутралисања, као што су то на пример већ помињане праксе еутаназије, абортуса или чедоморства. Такође смо помињали и у овоме нескривену намеру и тежњу њихових заговорника усмерену ка њиховој законској институционализацији под покровитељством

⁸³ Поповић, *Утилитаризам Питера Сингера*, у „Биоетика смрти“.

⁸⁴ Поред хроничних, овде се мора истаћи и проблем акутних, нпр. канцерогених, „неиздрживих“ болова пацијената у термалном животном стадијуму, који су најчешћи разлог захтева за еутаназију. Видети: Исмини Криари, „Еутаназија и индивидуална права – приступ из перспективе међународног и упоредног права“, у *Еутаназија из православне перспективе. Мултидисциплинарни приступ проблему*, прир. и прев. Драган Поповић, (Крагујевац, Каленић 2017): 78.

медицине, која би својим научним интегритетом требало да им обезбеди и легитимитет. При томе је сама медицина изложена додатном компромитовању, мање или више отвореним уплитањем у наведену проблематику различитих интересних групација - економских, политичких или идеолошких, због чега накнадно губи већ пољуљани углед и поверење у јавности.⁸⁵

2.5. Третмани болних стања

2.5.1. Конвенционални

Кроз историју можемо пратити третман болних стања различитим (природним) супстанцама, на којима се и у данашњој савременој фармакологији углавном темеље средства његовог ублажавања и неутралисања.⁸⁶ Међутим, како смо рекли, њени покушаји излечења хроничних болних стања су умногоме неуспешни, што поставља питање медицинског ограничења и смислености, нарочито када се у обзир узме чињеница да су иста умногоме настала као последица њеног успеха у (за)лечењу различитих болести, што је последовело продужетком човековог животног века, неретко са болом као његовим доживотним пратиоцем. Њима се свакако могу придодати акутни болови пацијената - најчешће у терминалној животној фази, о чему смо већ говорили.

2.5.2. Неконвенционални

Третмани болних стања којима дајемо одређење неконвенционални заснивају се на теорији тзв. *контроле улаза* из 1965. године⁸⁷, која је пружила основу за увођење психолошких поступака у олакшавању и сузбијању бола и донела освежење и ентузијазам у тумачење његових механизма и значења. У том тренутку многим се чинило да би загонетка бола свагда и свеprisутна у људском постојању успешно могла бити решена. У схватање бола уводи се субјективност која постаје основна карактеристика и полазна тачка у његовом тумачењу. Уследила су многобројна, разноврсна, како теоријска тако и практична, експериментална истраживања, која су потврдила утицај разних психолошких и социјално-културолошких фактора на осет, доживљај и контролу болних сензација. Она се са несмањеним ентузијазмом спроводе до данас, међутим, без много бенефита у медицинској пракси лечења бола о чему смо већ говорили.

2.6. Закључак

Може се закључити да је у данашњој западној култури присутан својеврсни „конфликт“ између бола и човека, на шта желимо да усмеримо пажњу. У медицинском старању за

⁸⁵ О овоме видети: Мита Јакомини, „Промена срца и промена ума? Технологија и редефиниција смрти 1968. године“, у *Трансплантације органа из православне перспективе-мултидисциплинарни приступ проблему*, Каленић, Крагујевац 2021.

⁸⁶ Видети: Roger Collier, „A short history of pain management“, *Canadian Medical Association journal* 190, 1 (January 2018): 26 - 27. <https://doi.org/10.1503/cmaj.109-5523>

⁸⁷ Melzack and Wall, „Pain Mechanism, a new theory“.

његовим исцељењем, проблем представља повећање броја пацијената у хроничним болним стањима, док је са друге стране у великој мери остварен успех у борби са акутним болом, уз одређене изузетке. Такође, када се проблем посматра из теоријске перспективе и владајућег односа према болу човека савремене културе утврђеног на утилитаризму, изражено је јасно непријатељство у коме се бол превасходно сматра препреком за остваривање осећања задовољства које представља савремени културолошки императив, с обзиром на то да се његово остварење ултимативно сматра етички добром и исправном делатношћу. Када се све узме у обзир, дефинитивно је да се савремени човек са својим утилитаристичким назначењем нашао у ћорсокаку у односу према болу, јер и поред привидне научно-медицинске доминације над њиме, не само да није у могућности да га се ослободи, већ указује на промашај човековог постојања с обзиром на то да представља услов среће и „остварење“ етичког циља. На овај начин, култура која човеку латентно намеће захтев за уживањем у задовољствима овог света, доводи га до осећаја унутрашње подељености (конфликта) због немогућности њихове суштинске реализације и незадовољства због жудње која произилази из неостварених жеља.

3. Добротољубље

Како смо већ навели, Добротољубље је зборник патристичких текстова насталих у периоду од IV до XIV века, редигованих и штампаних у XVIII веку, у којима је садржано благодатно-подвижничко искуство православне духовности, уз разноврсност, ширину и дубину хришћанског антрополошког учења „...највећим делом састављен у време процвата православног исихастичког покрета на Светој Гори и Балкану, нарочито после тријумфа исихазма - као православног богословља и правилне подвижничке праксе“.⁸⁸

3.1. Филокалијски покрет

Покрет је настао међу светогорским монасима, као одговор на рационалистички дух тог времена, који је, све више овладавајући православном богословском мишљу и богослужбеном праксом, претио њиховим потпуним одвајањем од светоотачког предања.⁸⁹ Због овога су оснивачи покрета предузели напор у циљу повратка аутентичним изворима православног хришћанства.⁹⁰

3.2. Настанак и порекло списка

Добротољубље је имало водећу улогу у филокалијском покрету, као својеврсна подршка аутентичном хришћанском животу у сагласности са животом и учењем писаца његових текстова, од којих су већина светитељи Цркве. У том смислу је значајна намера

⁸⁸ Еп. Атанасије (Јефтић), „Неколико речи о Добротољубљу“, 3.

⁸⁹ Каљакманис, „Богословски токови у време турске владавине“, 16.

⁹⁰ Kallistos Ware, „The inner unity of the Philokalia and its influence in East and West“, Edit. Alexander S. Onassis, Public Benefit Foundation, Athens 2004. http://www.myriobiblos.gr/texts/english/wear_innerunity.html (Пристапљено 11. 9. 2022)

њених приређивача „да Филокалија буде књига не само за монахе већ и за лаике, не само за стручњаке већ и за све хришћане. Како се у њеном уводу изричито наводи књига је намењена *општој користи православнима*“.⁹¹

3.2.1. Научна кретања у време настанка зборника

Римокатоличка црква је након схоластичке суверености у њој током средњег века и одвајања од ње протестантских заједница, у XVII и XVIII веку доживела нови талас озбиљне кризе са појавом просветитељства и доминацијом рационализма, суштински усмерених против хришћанства. Наступајућа модерна је као верног пратиоца имала секуларизацију друштва као нови поглед на свет „модерног“ човека ослобођеног (аутономног) од религијских (хетерономних) стега.⁹²

У Енглеској су се, тако, јавили безлични бог деизма⁹³, скептицизам и атеизам, чију појаву у Западној Европи видимо као још један резултат апсолутне владавине рационализма на овим просторима у облику материјализма.⁹⁴ Православна црква је услед историјских околности тог времена била изузета од процеса модернизма⁹⁵, због чега је од стране западних просветитеља посматрана као ретроградна и примитивна организација.⁹⁶

3.2.2. Православна црква у време настанка зборника

Грци, који су се у ово време школовали у модерној и просвећеној Европи, желели су да пренесу идеје, принципе и праксу европског просветитељства својом сународницима, због чега се „у грчком просветитељству јављају атеистичке, антихришћанске и пре свега антиклерикалне тенденције, док су агностицизам и скептицизам довели до појаве равнодушности према религијским питањима. Грчки просветитељи су нову рационалистичку филозофију сматрали суштинским језгром обновљеног образовања, што је као последицу имало тежњу ка брисању вековима старе православне традиције. Узор им више није био светитељ, обожени, божански човек по благодати, већ (ово)светски мудрац, човек од писма, науке и уметности“.⁹⁷

⁹¹ „Εἰς κοινὴν τῶν ὀρθοδόξων ὠφέλειαν“. Ibid.

⁹² Секуларизација модерне у XIX веку рађа концепт *погледа на свет*, који настоји да заузме упражњено место религије у друштву...“ Damir Smiljanić, „Problem pogledâ na svijet i integrativna bioetika“, *Filozofska istraživanja* 122, 31 (2011): 246.

⁹³ Деизам се проширио у Француску, Немачку и енглеске колоније Америке. Водеће личности су биле Франсоа Волтер и Жан-Жак Русо. Видети: Anna Karamanidou, „European Enlightenment and Orthodox Christian Illumination. The Potential Survival of Hesychasm in the Movement of Kollyvades.“ *Constantine's Letters* 9.1 (2016): 162.

⁹⁴ „Рационализам, наука, знање, слобода била су нова божанства просветитељске проповеди“. Θεοδώρου Ζήση, Το κίνημα τῶν Κολλυβάδων καὶ ἡ προσφορά του, „Θεοδρομία“ 7, Ιούλιος – Σεπτέμβριος 2000.

⁹⁵ Видети: Поповић, *Православна (политичка) теологија у односу према можданој смрти*“, у: „Биоетика смрти“, 115.

⁹⁶ „Као најзначајнија личност европског просветитељства Волтер је негативно утицао на слику западњака према Православној цркви. (...) Под доминацијом ових идеја већина западних путника у православни свет, изнели су своје утиске о православним иконама као неукусним, одвратним и бедним приказима; о богослужењу као бесмисленим церемонијама верске разметљивости; а о православном свештенству као необразованом и неписменом.“ Karamanidou, „European Enlightenment and Orthodox Christian Illumination“, 165.

⁹⁷ Ibid., 167.

Све ово је, неизоставно имало утицаја да се и унутар Православне цркве појаве личности које ће, свесно или не, покушати да увођењем нових рационалистичких трендова разводне и искваре њен аутентични етос, што је изазвало оштру реакцију филокалијских отаца у предузимању обнове аутентичности богослужбеног и богословског живота Цркве. Овај покрет је, имајући Добротољубље у свом средишту, временом постао не само обновитељ, већ и чувар и гарант православног етоса.

3.3. Ширење и утицај Добротољубља

3.3.1. Грчки „оригинал“

Зборник, који је у Грчкој примарно објављен, у прво време имао је сасвим ограничен утицај, углавном јер већина његових текстова није била преведена на тадашњи „новогрчки“ језик разумљив већини њених потенцијалних читаоца. Друго издање се појавило тек 1893. године такође без великог утицаја, о чему говори чињеница да се у Великој грчкој енциклопедији из 30-их година XX века Филокалија Св. Макарија и Никодима уопште не помиње.⁹⁸ Треће издање - у целини преведено на новогрчки, објављено је у пет књига од 1957. до 1963, са репринтом 1976. године. И поред широке дистрибуције, сматра се да је познавање Филокалије у грчком свету било ограничено искључиво на манастире, да би тек у новије време зборник задобио већу популарност код шире читалачке публике.⁹⁹

3.3.2. Словенски и руски преводи

Словенски превод Добротољубља Св. Пајсија Величковског из 1793. и проширени превод на руски језик из 1877. године Св. Теофана Затворника остварили су знатно већи утицај током XIX века него грчки оригинал, што се најбоље може видети у препороду монашког живота и духовништва у Оптинској пустињи и пратећих личности и догађаја с овим у вези.¹⁰⁰

3.3.3. Румунски превод

Захваљујући преводу оца Димитрија Станилоја (1903 - 1993) Добротољубље је утицало на духовну обнову православља у Румунији након II светског рата. Прва четири дела су изашла од 1946. до 1948. године, када је објављивање обустављено услед притиска комунистичких власти, да би било настављено од 1976. до 1981. године, као збирка од 10 књига. У поређењу са грчком, румунска Филокалија садржи значајно шири избор текстова, нарочито Св. Максима Исповедника и Св. Григорија Паламе. У данашњој Румунији, као и у савременој Грчкој, утицај Филокалије није ограничен само на монашке кругове, већ и на живот читаве Цркве.

⁹⁸ Видети: Μεγάλη Ἑλληνική Ἐγκυκλοπαίδεια, vol. 24 (Athens 1934): 8, у Ibid.

⁹⁹ Ibid.

¹⁰⁰ Γιώργος Καραμπελιάς, *Η φιλοκαλική αναγέννηση και η επίδρασή της στην ορθόδοξη Ευρώπη*, „Πειραϊκή Εκκλησία“ 205/2009, αφιέρωμα «Το πνευματικό κίνημα των Κολλυβάδων», 23-25.

3.3.4. Српски превод

Превод Добротољубља на српски са руског језика је спроведен од стране хиландарских монаха крајем XX и почетком XXI века, на чије карактеристике ћемо се свакако осврнути у даљем тексту. Оно што је овде потребно напоменути је да је садржајни варијетет самог зборника – различитих издања на различитим језицима, по правилу био условљен надахнућем његовог приређивача, односно његовом наменом. Другим речима његов садржај је увек био прилагођаван циљној групи којој су текстови упућени.

У овом контексту, примећујемо да је у складу са овим и сам начин презентације садржаја самих текстова у зависности од начина њиховог превођења, на шта нам на пример указује њихов превод на српски језик. Наиме, с обзиром на то да је овај начин са руског језика - чини се без консултовања оригинала, може се приметити нека врста „слободног“ и некритичког превођења, што је умногоме својствено и преводу на руски језик. Само по себи, ово не мора да значи ништа рђаво, већ би могло да буде израз жеље и намере руских, такође и српских, преводилаца да текстови као „упрошћени“, или преведени на једноставан народни језик, буду на тај начин разумљивији и приступачнији широј читалачкој публици што је, са намером или без ње, карактеристично за оба превода. Изнето свакако не умањује њихову вредност, међутим потреба за исправним разумевањем њиховог садржаја условљена је критичким одношењем према истоме, за шта је неопходно консултовати оригинал, чему ћемо се посветити у даљем раду. Поред тога што је Добротољубље у заступљено у читању верника СПЦ, не можемо сведочити о великом постојању утицаја зборника на њихов живот.

3.3.5. Ширење и заступљеност Добротољубља на Западу

Поред наведених издања у традиционално православним земљама, Добротољубље је у последњим деценијама и у западном свету остварило значајан успех. Пионирску улогу у преносу Филокалије на Запад је одиграла Велика Британија средином прошлог века, када је део њених текстова преведен са руског на енглески језик објављен у две књиге: *Филокалијски текстови о молитви срца* 1951, и *Рани филокалијски оци* 1954. године. Друга верзија на енглеском језику, заснована у целини на грчком оригиналу уз коришћење модерних критичких издања, изашла је 1979. године. Ткође су и у другим западним земљама почев од 1953. године превођени делови зборника на француски, немачки, италијански, шпански и фински језик, у почетку не увек са оригинала, да би се то променило у последњих пар деценија.

На Западу се православна црква са Добротољубљем сусрела преко митр. Калиста (Вера), који је значајан део свог живота посветио његовом превођењу и популаризацији у односној заједници. Да ли је, како и колико у томе био успешан, представља тему за посебно истраживање, те се тиме овде нећемо бавити.

3.4. Актуелни однос према филокалијским списима

Како смо већ навели у првом делу рада, у богословском дискурсу постоји становиште о утицају Добротољубља на појаву и развој индивидуализма у Православној цркви, било садржајем самих текстова, било њиховим погрешним избором од стране приређивача.

Гледано из данашње перспективе, текстови зборника -, били су у служби њиховог духовног узрастања вековима пре него што су превођењем, штампањем и дистрибуцијом постали доступни широј читалачкој публици, што је очито изазвало проблем. Наиме, сматра се да је могућност читања и тумачења зборника према индивидуалном нахођењу и афинитету читалаца, допринео отуђивању његовог садржаја од аутентичног тумачења унутар Цркве, чиме је постао реметилачки фактор заједништва тела Христовог.

У уводу смо се потрудили да ставове који априорно негирају и одбацују потребу и корисност читања и тумачења Филокалијских списа аргументовано одбацимо, наглашавајући не само његову аутентичност већ и указујући на његову актуелност коју желимо да ставимо у службу трагања за биоетичким принципима у односу према болу у контексту свршетка човековог живота. Наравно, предуслов овога засигурно представља смештање Добротољубља у контекст црквене заједнице. За крај потребно је напоменути и то да је одбацивање актуелности Добротољубља повезано са нерадим орихватањем аскетизма као израза црквеног живота, кријући се иза онтологија-етика.

3.5. Закључак

Сама идеја редиговања и издавања зборника представљала је део слагалице Филокалијског покрета, којим је изражена потреба да се патристички етос и учење Православне цркве ставе у службу литургијско богословске обнове у XVIII веку у Грчкој, предузете у циљу одбране светоотачког начина живота и богословља чије кварење је представљало озбиљну претњу рационалистичког духа западног просветитељства, који су намеравали да имплементирају у грчке школе и Цркву њени „просветитељи“ школовани на Западу. Одговор на питање колико су у остваривању ове намере филокалијски оци били успешни и који су разлози овог (не)успеха захтева дубљу анализу. Међутим, оно што је више него извесно је да Добротољубље, као зборник текстова са аутентичним хришћанским садржајем, заслужује посебно место у животу Православне цркве, које овим радом желимо да му обезбедимо (у ограниченој мери), подразумевано у контексту задате теме.

4. Однос филокалијских отаца према болу

У средишту наше теме се налази чињеница да за филокалијске оце бол представља неизоставан елемент хришћанског аскетског прегалаштва, због чега га не сматрају и према њему се не односе као према непријатељу, већ као неизоставном елементу остваривања спасења, односно обожења. Тако, с обзиром на то да спасење нужно подразумева промену човековог начина постојања - за шта је неопходно супротставити се (против)природним нагонима, ова активност ће неизоставно изазвати непријатне, болне утиске. Са друге стране, када се човек слободно и вољно одлучи за ову егзистенцијалну промену - у којој сагласно са доминантним учењем Добротољубља пролази кроз стадијуме *очишћења*, *просветљења* и *обожења*, прихвата начин постојања изнад природе (*υπέρ φύσιν*) који је остварив искључиво синергетски, односно као услов има сарадњу човекове слободе и Божје благодати.

Сем тога, будући да се наше расуђивање о болу суштински односи на хришћанско, антрополошко учење садржано у Добротољубљу, требало би напоменути да се оно не чини монолитним, што је донекле и очекивано с обзиром на то да су текстови зборника писани у хиљадугодишњем временском распону, као и да њихови аутори припадају различитом историјско-културолошком миљеу и степену образовања. Такође, њихово антрополошко учење није систематски изложено јер, како смо рекли, не представља плод богословског теоретисања њихових аутора, већ су настали као накнадна забелешка њихових аскетских искустава и молитвеног живота у Христу, карактеристичних за православно монаштво, што пред нас ставља обавезу његове систематизације. Коначно, дубља антрополошка интроспекција текстова указује да бол - у његовом ширем смислу, у већини ако не и у свим текстовима представља неизоставан елемент хришћанског спасења, чије разоткривање улоге, смисла и значења имамо за крајњи циљ рада.

4.1. Терминолошка проблематика Добротољубља у вези са болом

Терминолошка проблематика у текстовима Добротољубља у вези са болом се суштински огледа у разноврсности појмова које користе њихови аутори у реферирању на феномене који, како смо навели, изражавају човеково стање одређено као нелагодно, тензично, трауматично психосоматско искуство његове недостатности, проузроковане суштинским губитком благодатне заједнице са Богом. Ова стања, разноврсна по пројављивању али јединствена по пореклу, сврси и улози у домостроју спасења, сабрана су у заједнички, технички термин *οδύνη*.

Због овога сучељавању са појмом и феноменом бола у Филокалији мора претходити бављење терминолошком проблематиком, која је у најтешњој вези са његовим пореклом у прародитељском греху и увођењем смрти у слепаду човекову природу. Будући да филокалијски оци нису систематски излагали антрополошке истине, већ сопствено подвижничко-молитвено искуство живота у пустињи, евидентна је њихова терминолошка неусаглашеност - како међу ауторима тако и код једног истог писца, за чије је исправно разумевање неопходна контекстуализација. Штавише, само богатство Филокалије преваасходно и лежи у овој терминолошкој разноврсности, чије је узимање у обзир предуслов њеног аутентичног разумевања.

4.1.1. „Ο πόνος της οδύνης“¹⁰¹

Као добар пример потребе за „расплитањем“ појмовног значења бола - као предуслова ваљаног расуђивања о њему, дајемо насловљену формулацију, која припада тексту Св. Максима Исповедника садржаном у Филокалији. Њен буквални превод би гласио „бол бола“, у немогућности да пронађемо одговарајуће термине у нашем језику. У том смислу се појам *πόμος* из наслова односи искључиво на телесну димензију бола, реферирајући на један општији односно свеобухватнији феномен (бола) изражен термином *οδύνη*, који светитељ у свом дискурсу користи углавном да укаже на свеукупност човекових психосоматских трауматских стања условљених раскидом заједнице са Богом, у ком

¹⁰¹ Φιλοκαλία, Β, 99.

смислу ћемо га и ми користити у својству техничког термина, свакако уз неопходност додатног објашњења.

4.2. Порекло бола у Добротољубљу

Будући да објекат нашег интересовања превасходно представља бол, као примарни задатак имамо истраживање његовог порекла у списима филокалијских отаца, а у наставку и његово значење и смисао. Тако, у њиховој сагласности и једномислију откривамо да је порекло бола у човековом првородном греху.

4.2.1. Првородни грех и бол

У савршеном рајском стању, будући створен по лику и подобију Онога који га је саздао, савршеног Бога, човек није познавао бол и смрт¹⁰², његово тело није било подложно пропадању и није подносило ниједну од слабости које на њему данас запажамо. У рају је живот Адама и Еве био ослобођен бола и туге, штавише, у свом првобитном стању човек није имао у себи, ни по природи, ни као битно својство повезано са природом, способност за болно страдање.¹⁰³ Ово човеково „савршено“ рајско стање није било последица човековог природног савршенства, већ благодатног дара божанског милосрђа¹⁰⁴ којом је био изобилно обасут од стране Творца.¹⁰⁵ Међутим, такво стање није имало одлике статичности. По свом назначењу човек има задатак да у себи у потпуности сажме целокупну творевину, да би је „очовечио и водио до потпуног сједињења са Богом Логосом, до обожења и охристовљења у Њему“.¹⁰⁶

У контексту наше теме, првородни грех - као прекршај Божје заповести и кушања плода са дрвета познања добра и зла од стране првостворених, може бити посматран као њихово упознавање са болом и задовољством у категоријама овога света. Наиме, првостворени су пре пада знали само за задовољство које је имало порекло у Божјој благодати, дакле духовно и нестворено - не од овога света, без садржаја бола у њему. Прекршајем заповести или опредељивањем за твар уместо за Творца, Адам и Ева су упознали материјалну димензију задовољства нераздвојиву од бола као његовог ограничавајућег фактора. Одрекавши се благодатног задовољства које је проистицало из заједнице са Богом, заменили су га ограниченим, пролазним, несавршеним задовољством, што се огледа у нужности његовог свршетка у болу.

4.2.2. Проблем човековог природног постојања и назначења: *káta*, *pará*, *υπέρ φύσιν*

¹⁰² Према Св. Максиму Исповеднику „Бог, стварајући људску природу, није створио... бол“ (PG90,628A) Осетљивост, трулежност и смрт човек је упознао касније. Видети: Жан Клод Ларше, *Теологија болести*, Центар за црквене студије; Арс либри, Ниш – Београд 2006, 12.

¹⁰³ Видети: Панајотис Нелас, *Обожење у Христу*, Хришћанска мисао, Србиње-Београд-Ваљево 2001, 12-13.

¹⁰⁴ Према Св. Јовану Златоустом први је човек (његово тело) био „без протицања или расипања... слободан од сталне промене... и није био лишен бесмртности по благодати“. Св. Јован Златоусти, На постање 15,4, PG53 123 и 16, 5 PG 53, 131. Видети: Нелас, *Ibid.*, 51.

¹⁰⁵ „...знајући да човечанско извољење има могућност да тежи на две стране, Бог је то предухитрио, те је законом и местом обезбедио благодат коју им је даровао. Наиме, увео их је у Свој рај и дао им закон да би, ако сачувају благодат и остану добри, живели у рају беспечалним и безболним и безбрижним животом...“ Св. Атанасије Велики, *Против идола; О очовечењу Бога Логоса*, Беседа, Нови Сад 2003, 130.

¹⁰⁶ Извршење овог свештеничког назначења човека је остварено у богочовеку Христу. Видети: Епископ Атанасије, *Ibid.*, 38.

У наслову је дат још један елемент богословља Св. Максима Исповедника чија анализа представља неопходност за наш рад. Чињеница да његови текстови по утицају, важности и ауторитету заузимају један од важнијих положаја у Добротољубљу, обавезује нас да им дамо темељну улогу у антрополошкој поставци у односу према болу.

У најкраћем, човеков природни статус генерално може бити *по природи* (κάτα φύσιν), *против природе* (παρά φύσιν) или *изнад природе* (υπέρ φύσιν), при чему прво указује на његову природу од пре пада, други након пада, док се последњи односи на његов живот у Цркви, уз обавезан додатак „већ сада али још не“, којим се појашњава да ће се пуноћа овог стања остварити тек у Есхатону. Ово значи да у свом историјском постојању човек живи против природно, што је представљало његов непромењив статус све до догађаја Христа, чиме му је дата прилика да уласком у слободну и вољну заједницу са Богом постане „причасник божанске природе“ (2 Петр. 1, 4) и оствари натприродно постојање у Духу Светоме, са коначном валоризацијом у Царству небеском. Такође, треба додати и да је првостворени човек од Бога при стварању добио назначење да своје природно постојање преобрази у натприродно, али је (по)грешним избором доспео до противприродног.

4.3. Бол и „кожне хаљине“

Као симбол и реалност падом промењеног поретка ствари и односа унутар творевине, човек задобија, односно бива обучен у „кожне хаљине“ (Пост. 2, 21), које у хришћанском предању представљају слепадно, грешно стање човекове природе, које се не поистовећује са материјалним телом, већ са смртношћу коју је као своју другу природу човек обукао. Ова грехом стечена смртност према Св. Григорију Ниском потиче „...од природе бића којима недостаје интелигенција“, која је „по Божјем допуштењу наметнута природи створеној за бесмртност“ (PG 45, 33CD). Дакле, стечена прекидом благодатног односа човека и Бога, смртност је, као карактеристика природе бесловесних бића, постала човекова нова реалност постојања: обукавши се у бесловесну природу човек постаје носилац њених карактеристика и живи њоме – оно што називамо биолошким животом, или по истом светитељу „вољом тела“ (PG 46, 376C).

Човеков живот, наравно, није ограничен само на материјално тело, већ се односи на свеукупност његовог психосоматског јединства чији је носилац човекова личност. Тело је обучено у „кожне хаљине“ задобивши тако нову природу, али су заједно са њим и функције душе, као тесно повезане и неодвојиве од њега, и саме постале „материјалне“, обукавши се у „нерационалне облике“, губећи своју слободу и интелигенцију изродивши се у нагоне, страсти, које ће постати покретачи човековог биолошког живота, „по телу“.¹⁰⁷ „Оно чиме се бесловесни користе ради свога опстанка, то се унето у човекову природу претворило у страсти. Тако се гневом спасавају грабљивице, а сластољубље спасава животиње које много рађају; бојажљивост спасава слабога, страх – онога којег лако улове

¹⁰⁷ У делу *О души и васкрсењу*, Св. Григорије Ниски говори о „смрти и ружним хаљинама у које смо се обукли, начињеним од коже неинтелигентних бића,“ и наставља, „када чујем реч кожа, она ми указује на облик нерационалне природе, у коју се, сраставши по страсти облачимо. То су оне ствари које човек добија са додатком нерационалне коже: сексуално сједињавање, зачеће, рођење, нечистота, дојење, храна, излучивање, постепени раст до пуне величине, зрело животно доба, доба старости, болест, смрт.“ (PG 46, 148C-148A) Ово називамо биолошким животом. Видети: Нелас, *Обожјење у Христу*, 47.

јачи од њега, а прождрљивост – угојенога. Неудовољавање задовољству у било чему за бесловесне постаје бол. Све то и томе слично кроз животињско рађање ушло је у човечије устројство“.¹⁰⁸

4.4. Бол и смрт у Добротољубљу

Адамова слободна одлука у рају да куша од дрвета „познања добра и зла“ довела је до једностраног и самовољног прекида благодатног односа са Богом и, последично, до увођења сасвим нових димензија у човеково биће, али и целокупне творевине. Свакако да је најтежа последица Адамове непослушности била смрт, најпре душевна а потом и телесна¹⁰⁹, заједно са болом, страдањем и свим другим трауматским стањима која ће човек опитавати током свог историјског путовања.¹¹⁰

Тако су бол, као уосталом и болест, али и сви други феномени које човек опитује као негативне, последица његове смртности. Смрт се у Филокалији (као и у читавом богословском предању) одређује као „дар“ снисхођења божанске премудрости и човекољубља, с обзиром на то да Бог преокреће чињеницу уласка смрти у природу у корисно за човека, које се пре свега огледа у старању да стање његове палости у којем се нашао после раскида заједнице са Њиме не задобије статус вечности. Дакле, у неку руку је смрт ограничавајући фактор човековог живота након пада (против природном), баш као и бол материјалном задовољству, указујући на бесмисао овоземаљског, психофизичког живота, одвојеног од Божје благодати.

4.5. Бол и задовољство (οδύνη – ήδονή)

Првостворени Адам је кушајући плод са дрвета „познања добра и зла“, духовну тј. умну наладу која је происходила из благодатне заједнице са божанским бићем¹¹¹ подредио чулним задовољствима. На тај начин је истинско Добро, у коме је учествовао и у њему имао бесмртност по благодати, заменио за лажно и привидно, које у себи садржи зло. Другим речима, жеља за задовољствима чулног уживања Адама је одвела у бол, што се завршило у смрти.¹¹² На тај начин је људска природа у Адаму добила одлике бесловесних

¹⁰⁸ Св. Григорије из Нисе, О стварању човека, у *Господе ко је човек? Православна антропологија и тајна личности*, Образ светачки, Београд 2003, 43.

¹⁰⁹ „Ово зло најпре погоди човекову душу, која сазнаде за тугу и патњу, постаде трулежна и умре зато што је одвојена од Бога и лишена божанског живота, затим се зло преко душе пренесе и на тело да га мучи мукама и страстима чини га трулежним и коначно смртним.“ Св. Атанасије Велики, у Жан Клод Ларше, *Теологија тела: хришћанско поимање тела људског по Оцима Цркве*, Манастир Тврдош; Братство Св. Симеона Мироточивог, Требиње – Врњачка бања 2005, 46.

¹¹⁰ „...након губљења благословеног начина живота...“, Адам и Ева су „...постали заробљеници, они су свукли царску одежду и одбацили рајски свет и прихватили пропадљивост и проклетство и бол и живот у мукама, што долазе од смрти.“ Св. Јован Златоусти (PG 48, 545).

¹¹¹ „Тако је ум првог човека... првобитно био непостидно окренут ка Богу... наслађујући се гледањем умствених ствари... које је Свети Мојсеј сликовито назвао рајским вртом“. Св. Атанасије Велики, *Против идола; О очовечењу Бога Логоса*, 27.

¹¹² „...преступивши божанску заповест (Адам), накнадно, мимо првог, увео је природи други почетак настанка, који се састоји од уживања, а завршава кроз бол у смрти, и измислио је, по савету змије (ђавола) уживање, које није наследник претходног бола, него већма завршава болом, и (тако) је све који се телом по

бића и природне тежње, нагоне, чиме се бесловесни по природи користе да би одржали своје постојање¹¹³, а које је човек захваљујући могућности словесног и вољног одабира, односно „размишљања о непостојећим стварима“, преобразио у страсти.¹¹⁴

Добро које је пронашао у творевини Адам је убрзо спознао као недостатано и то преко бола у коме се огледа смрт. Бол тако постаје човеково ново и трајно искуство, да би истовремено и првобитно искуство задовољства попримило сасвим нове димензије. Благодатно уживање, којег је човек био искушеник у рајском животу, заменило је пролазно и ограничено, које се пре или касније трагично завршавало у страдалном болу, да би га коначно одвело у смрт. Ново искуство палости човек сада опитује као непрестано смењивање осећања задовољства и бола, и он постаје заточеник сопствених нагона преображених у страсти, што се манифестује као осећај унутрашње напетости, „страсног немира“¹¹⁵, и постаје трајно искуство и обележје човековог живота; будући створен за равнобоштво и бесмртност, те пребивајући у непрестаној чежњи за њиховим остварењем, човек хита ка задовољствима овог света, покушавајући њима да угаси ову тензиону силу која га изнутра растаче захтевајући растерећење, у чему налази бол. На тај начин је све удаљенији од задатог циља, остварења логоса постојања, који је као пратворачка воља Божја положен у његову природу¹¹⁶, и ма колико се трудио и на тренутак наизглед и успевао да уживањем у задовољствима побегне од усуда у лицу бола, сваки његов труд се коначно и неизбежно завршава у смрти, као онтолошком промашају.

4.5.1. Осврт на пар бол-задовољство у Филокалији

Како смо најавили, за основу истраживања бола узимамо учење Св. Максима Исповедника, с обзиром на то да он преко пара бол - задовољство сагледава целокупну историју домостроја спасења. У ово ћемо, свакако, укључити и друге ауторе текстова Добротољубља који су такође проблем човека посматрали из перспективе односног пара. Међу њима издвајамо Св. Григорија Ниског код кога је појам *οδύνη* замењен појмом *λύπη* у буквалном преводу туга, али са истим референтним значењским садржајем као *οδύνη* код Св. Максима Исповедника, што, између осталог, представља још један аргумент у прилог нужности терминолошког одређивања у текстовима филокалијских отаца.

њему рађају кроз неправедно уживање, имао за следећу са њим, с правом, кроз бол ка смртном крају... “ Св. Максим Исповедник. (PG 90, 634D).

¹¹³ „Уживање и патња, те жеља и страх који их следе нису у почетку били створени заједно са људском природом. У супротном би они припадали броју црта које је одређују... они су уведени након губитка савршенства, које је било својствено нашој природи... припојени уз најбесловеснији део наше природе. Одмах након преступања заповести преко њих се одмах очигледно и јасно показала наша сличност са бесловесним животињама, која као да је заменила блажено подобје Божије.“ Св. Максим Исповедник, Сагледатељна и делатна поглавља, гл. 115, 192.

¹¹⁴ „...пошто је душа заволела задовољство, почела је да на разне начине ужива у њему. Наиме, пошто је по својој природи делатна, иако се окренула од добра, она ипак не престаје да дела. Она се више не креће ка врлини, нити да би видела Бога, већ тиме што размишља о непостојећим стварима, чини да се преиначује сила која је у њој и злоупотребљава у страстима која је сама изумела, јер је створена као слободна.“ Св. Атанасије Велики, *Против идола*, 31.

¹¹⁵ „Када се наша словесна делатност зауставља у свом прелажењу ка мисленом и духовном посредством чула (...) непријатељ успева да поквари душу, гурајући је у страсни немир.“ Ibid., 140, 198.

¹¹⁶ „У страдалности природе очигледно постоји сила уживања и бола. Јер ми (људи), желећи да избегнемо то болно осећање бола, прибегавамо уживању, притискани муком бола покушавамо да природу утешимо; хитајући пак да уживањем ублажимо такве покрете, ми већма против себе потписујемо меницу (осуду), не могући да имамо уживање ослобођено од бола и мука.“ Св. Максим Исповедник, (PG 90, 634A).

4.5.2. Антрополошке импликације пара бол-задовољство у Добротољубљу

Кроз пар бол-задовољство можемо сагледати сву трагедију човековог стања палости у које је Адам увео словесну природу.¹¹⁷ Човек живи у немоћи поробљен сопственом природом, крећући се између ова два „поларитета“ непрестано пребивајући у тензионом немиру у који га они увлаче, или, према речима Св. Максима Исповедника „...у тежњи да избегнемо бол тражимо уточиште у задовољству, настојећи тако да нашој природи, тешко притиснутој теретом бола, пружимо олакшање... покушавајући да задовољством умањимо бол, само нашу немоћ увећавамо, пошто нема задовољства које не тежи болу“. (PG 90, 1324AB). Овакво стање поробљености човекове природе болом и задовољством, које се у данашњој утилитаристичком, материјалистичко-натуралистичком погледу на човека поима без могућности ослобођења од њега, за хришћане је добило епилог у слободи оствареној у догађају Христа.

4.6. Улога бола у исцељењу човека (етика и онтологија бола)

4.6.1. Христос и бол

Целокупан човеков живот, у свим његовим димензијама и сегментима, разоткрива се и добија пун смисао тек када се постави у контекст земаљског живота Сина Божјег Исуса Христа. Све се осмишљава јер се у Њему све исцељује: природа-оваплоћењем, грех-страдањем, смрт-васкрсењем.¹¹⁸ Тако се и пуни смисао бола, као последица греха и елемент смрт(ност)и, човеку открива тек у догађају Христа, и то најпре у Његовом исцелитељском страдању¹¹⁹, али и односу Његове богочовечанске личности према трагичности стања у коме се човек нашао сопственим грехом. На тај начин страдање, односно однос према болу Сина Божјег, постаје узор и парадигма човековог новог начина постојања у Цркви по Духу, илити „живота у Христу“¹²⁰, које се не предузима ради човековог индивидуалног етичког побољшања - чиме би свет постао боље и срећније место за живот, већ њиховог онтолошког статуса као напредовања у истини у циљу обожења.

4.6.2. Аскетски карактер бола

¹¹⁷ Опширније о пару бол-задовољство Видети: Αρχιμ. Ευσέβιος Βίττης, *Ήδονή – Όδύνη, Ο διπλός καρπός τής αἰσθησεως*, Ακρίτας, Θεσσαλονίκη 2005.

¹¹⁸ Св. Атанасије Велики у спису *О страдању Христовом* говори о Христовом спаситељном делу оствареном у три „стадијума“: најпре је Својим рођењем ослободио човекову природу, затим страдањем ослободио човека од греха, да би га на крају васкрсењем ослободио од смрти. PG 28, 221A.

¹¹⁹ Видети: Јоанис Корнаракис, *Доживљај страдања према учењу Светог писма, у Психологија: поглед из пустиње*, Православна мисионарска школа при храму Св. Александра Невског, Београд 2002, 49-98.

¹²⁰ „Јуди су се пре но што су у Христа поверовали плашили смрти и ужасавали се гледајући је. Но, кад су приступили вери у Христа и Његовом учењу, толико су презрели смрт да јој вољно хитају у сусрет и постају сведоци васкрсења, које је Спаситељ остварио победивши смрт.“ Св. Атанасије Велики, Ibid., 167. Видети такође и: Корнаракис, „Доживљај страдања према учењу Светог писма“.

У овом смислу, парадигматичан Христов однос према болу нам пре свега истиче чињеницу његовог вољног прихватања као неопходног елемента човековог спасења, односно обожења. Овим је бол добио нову стваралачку димензију неизоставног учесника у аутентичном животу сваког хришћанина, у превасходном захтеву промене његовог начина постојања (τρόπος υπάρξεως) од против природе (παρά φύσιν) до изнад природе (υπέρ φύσιν). Будући да ова промена нужно подразумева болно страдање као последицу човековог супротстављања „природним“ нужностима, оно је неизостави елемент хришћанског подвижничког живота (уздржањем и трпљењем), у којем је очекивано његово коначно синергетско преображавање у благодатно задовољство. Наравно, у овоме је потребно осврнути се и на основне антрополошке претпоставке садржане у Добротољубљу, у којима ћемо сагледавајући сврху и циљ човековог постојања разоткрити и улогу бола у домостроју спасења.

4.7. Закључак

Однос филокалијских отаца према болу произилази из њиховог начина постојања у Цркви по Духу, које је у форми писане речи изложено у Добротољубљу, као хришћанска антропологија. У анализи овог - у текстовима несистематизованог учења потребно је започети од догађаја стварања човека – у којима је скривено порекло бола, па све до догађаја Христа у чијем нам се начину постојања даје парадигма исправног односа према болу. У њему се коначно укида поменути конфликт човека и бола, јер човек само учествовањем у Христовом спаситељном страдању може да у истини неутралише бол, стваралачки га преображавајући у истинито задовољство онтолошког статуса, уз садејство благодати Духа Светога. Коначно, филокалијски оци су ово потврдили својим животом, оставивши писану реч о томе, што узимамо као акривијску истину хришћанског аутентичног етоса. Нама остаје да, у складу са новим ишчитавањем текстова, откријемо принципе правилног одношења према феномену бола у контексту задате теме.

5. Закључак рада

У философском и етичком расуђивању се пару бол - задовољство придаје значај као важном природном механизму којим се претендује да се објасни психолошка позадина одређивања правца човековог кретања на животном путу. Са друге стране, модерно време у однос према реалности уводи утилитаристичку етику и поглед на свет која човека - у складу са својом „природном“ једноставношћу сасвим упрошћава сводећи га на једнодимензионално биће које у свом постојању императивно трага за задовољством и бежи од бола, подразумевано без метафизичке референце. У постмодернизму се ствар донекле усложњава, јер се задовољство додатно наглашава као једино етички смислено, уз покушај да се бол што је могуће више уклони из свакодневног живота на његову маргину, чиме се истиче непријатељство у односу према њему, али и провоцира његов одговор у поменутом умножавању болних стања, у чему предводи утилитаризам преференција Питера Сингера, који уједно даје идеолошку потку за етички сумњиве и неприхватљиве биомедицинске интервенције.

Коначно, када је у питању бол, хришћанска онтологија истрајава на чињеници да, и поред негативног предзнака који му се даје кроз читаву историју, као важан елемент домостроја спасења незаобилазан у остваривању човековог истинитог постојања, које има начело у овом, а у пуноћи се остварује у будућем веку.

5.2.1. Бол и медицина

Како смо већ више пута истакли, као и кроз читаву историју и у савременој медицини бол представља негативан елемент који сигнализира да је угрожено човеково здравље, и старање за његовим отклањањем је означавало акцију у правцу укидања опасности по живот. Међутим, у модернизму, а касније и у актуелном постмодернизму човек однос према болу се постепено мења посматрајући се са изразитим непријатељством, за шта је умногоме одговоран утилитаризам.

5.2.2. Бол и смрт

Како смо рекли, у хришћанском антрополошком учењу бол и болест уопште - као и човеково свеукупно страдање, представљају изведеницу из човекове смрт(ност)и. Међутим, у свакодневној реалности указују на човекову недостатност и у крајњој линији стално присуство смрти у његовом животу и свеокружујућој му стварности.

5.2.3. Бол и утилитаризам

Када се посматра из перспективе утилитаризма Питера Сингера, болу се у односу према смрти даје активна улога, која се градира у складу са еволуцијом његовог етичког система у складу са принципом клизаве падине. Најпре се болу даје улога коректора у непотребности његовог прекомерног подношења, у чему се

„...наизглед benigno „старање“ о интересима животиња да не трпе непотребну бол постепено преображава у етички оправдано становиште о пожељности убиства одређених људи, који због своје природне слабости немају 'право на живот', као што га имају, не само 'нормални', здрави и одрасли, зрели људи, него и 'више, нељудске животиње'.¹²¹ Међутим, овде се 'клизање' не зауставља. Речено се односи и на децу у мајчиној утроби, али и на новорођенчад која нису остварила потенцијал свог човештва, због чега нису *особе*.¹²² Уколико из било ког, па чак и најбаналнијег разлога њихови родитељи изразе жељу (преференцију) за њиховим убиством, оно би, будући етички

¹²¹ С овим у вези упућујемо на Сингерово почетно уверавање да је „...cilj mojeg argumenta podići status životinja, a ne sniziti status bilo kojih ljudi.“ Peter Singer, *Praktična etika*, prev. Tomislav Bracanović, (Zagreb: KruZak, 2003), 55.

¹²² На овом месту износимо уверење да је прихватање и оправдавање абортуса (са последицом његове легализације), на основу етичких Сингерових аргумената - најпре да се вредност човековог живота не може темељити на религијској „светости“, а затим и да се оно „мери“ на основу критеријума особе, представљало својеврсно „извођење“ заједнице на „клизаву падину“, чему следује даље клизање ка етички дозвољеном убиству људи који имају одређене природне недостатке, или једноставно ово желе. О преовлађујућем менталитету „клизаве падине“ у биоетичким питањима из перспективе православног хришћанства видети: Νικόλαος Κόιος, *Βιοηθική. Συνοδικά Κείμενα Ορθόδοξων Εκκλησιών*, (Αθήνα: Κέντρο Βιοϊατρικής Ηθικής και Δεοντολογίας, 2007), 47.

сасвим оправдано, морало бити и законски дозвољено и утемељено.¹²³ Као једину препреку овоме Сингер види хришћански етос, дубоко укоренен у етичко биће „европског“ човека, позивајући на преиспитивање и ослобођење од њега.

На истим принципима су концепти и закони којима су афирмисани абортус, еутаназија, можда и смрт, претпостављена сагласност и сл., пронашли своје етичко утемељење и оправдање. Ни овде се фундаментално утилитаристичко трагање за што више задовољства уз што мање бола свакако неће зауставити, већ ће наставити 'клизање' трагајући за новим „унапређењима“ човека и света, што се најбоље може видети у најновијим „побољшањима“ човека, генетским и другим интервенцијама, 'корисних последица', које су, и поред тога што нису увек исправне, увек етички добре и оправдане!“¹²⁴

5.4. Проблематика бола у списима филокалијских отаца

Када је у питању појам и феномен бола, у филокалијским текстовима налазимо мноштво референци које упућују на разноврсност проблематике антрополошког садржаја с њим у вези, чијом ћемо се анализом бавити у нашем истраживању. Посматрајући савремену проблематику у вези са болом можемо је поуздано окарактерисати као дијаметрално супротну и супротстављену хришћанском погледу на стварност садржаном у Добротољубљу, на шта желимо да укажемо као део решења актуелне проблематике бола.

5.4.1. Хришћански етос у вези са болом или аскетизам

У хришћанском аутентичном начину постојања чије сведочанство налазимо у текстовима Добротољубља, бол представља високо вреднован елемент спасења који, тиме што ограничава задовољства овога света, човеку јасно ставља до знања да у њима не може пронаћи егзистенцијални смисао, што је разумљиво с обзиром на то да га и не садрже. Штавише, човеку - који по свом природном устројству има потребу за осмишљавањем сопственог постојања, не преостаје ништа друго него да их тражи изван уживања у материјалним добрима, што га неминовно усмерава у правцу живљења по Духу, односно у Цркви. Међутим, улога бола се никако не исцрпљује педагошким увођењем човека у заједницу са Богом, већ и његовим одржавањем на путу богопознања тиме што представља поуздан знак његове истинитости. У складу с реченим, као темељни услов аутентичног хришћанског живота у Христу истичемо аскетизам (подвижништво), у складу са којим се човек са једне стране својевољно уздржава од задовољстава овог света (што неминовно изазива болна стања), док са друге са благодарењем прихвата и подноси болна стања која му у принципу увек долазе независно од његове воље. Међутим, управо се кроз овај аскетски начин постојања бол преображава и осмишљава као неопходан елемент човековог обезбеђивања благодатног задовољства - не од овога света, у синергетском односу са Духом Светим. При томе треба нагласити да хришћански начин постојања у

¹²³ Сингерову одбрану од аргумента „клизање падине“ видети у: Peter Singer, „Decisions about Death,“ *Free Inquiry*, (Aug-Sept, 2005), као и: Peter Singer, „Voluntary euthanasia: a utilitarian perspective“, *Bioethics* 17, 6, (Oct. 2003)“.

¹²⁴ Поповић, *Утилитаризам Питера Сингера*, у „Биоетика смрти“, 209.

подвигу никада не представља вољно изазивање болних стања већ, како смо рекли, вољно трпљење присутних - не-вољно изазваних, болних страдања и вољно уздржање од задовољства овога света.

5.4.2. Етика и онтологија бола

За крај, потребно је инсистирати на истини да се православни хришћански начин постојања у подвигу не може исцрпети у пуком поштовању етичких норми ма колико оне биле алтруистичке и човекољубиве - тим пре што наведено представља примарни аргумент оправдавања наведених сумњивих (био)медицинских интервенција, јер се од човека захтева много више и престижније: улазак у заједницу са Богом ради остваривања сврхе и циља, односно осмишљавања сопственог постојања. У овом процесу етика свакако има своје место - али не као крајњи циљ човековог прегалаштва у циљу побољшања животних околности, већ би у коначници требало да буде превазиђена љубављу „не од овога света“ (сентименталном, по природи), већ благодатном (изнад природе). Другим речима, старозаветне заповести Божје - чије држање би се могло одредити као богочежњиво истрајавање на прописаним „законским“ етичким нормама „обавезујућим“ и у Новом завету, морају бити „реализоване“ дубинским унутрашњим усвајањем новозаветних Христових заповести љубави (Мт 22, 37-39), и запечаћене контрадикторном (натприродном) љубављу према непријатељима (Мт 5, 43-45). Као такве, оне представљају производ и последицу човековог драговољног уласка у благодатни однос са Богом унутар заједнице Цркве и живљења по благодати, што представља аутентични хришћански начин постојања чији карактер није законски, већ љубавни. У том смислу се бављење биоетичким питањима - чије расветљавање из теолошке позиције представља један од циљева овог рада, не може исцрпити у тражењу њихове етичке исправности, већ у онтолошким димензијама постојања, што је у узрочно-последична реалност живота у Цркви. Са друге стране, када су у питању они изван Цркве, богословљу не преостаје ништа друго него да инсистира на поштовању универзалних, природних етичких норми и очувању људских права, слободе и достојанства интринзичног човековој природи.

6. Очекивани резултат рада

Како смо већ нагласили, тема којом ћемо се бавити у истраживању је актуелна са више аспеката, у складу с чиме очекујемо резултате на више нивоа.

Најпре ћемо покушати да допринесемо бољем разумевању самог бола у појмовном и феноменолошком значењу, његовом анализом како кроз историју, тако и кроз данашњи актуелни однос према њему у постмодернистичкој култури којој припадамо у складу са њеним специфичностима унутар нашег друштва.

Са друге стране, намера нам је да представимо аутентичан хришћански однос према болу - превасходно из перспективе писца Добротољубља, и да га понудимо као решење (био)етичких проблема проузрокованих погрешним односом савременог човека према овом феномену.

За крај, оно што свакако не очекујемо је да ћемо овим истраживањем утицати на промену актуелног (био)етичког односа у савременој култури према званичним биомедицинским интервенцијама као што су абортус, мождана смрт, еутаназија и слично,

с обзиром на то да оне засигурно представљају саставни део идеолошких и политичких кретања и тежњи карактеристичних за савремени (пост)модерни свет, са великим утицајем на медицинску теорију, следствено и праксу. Са друге стране, са правом можемо да очекујемо да ће расветљавање питања бола утицати на хришћански поглед на свеукупну биоетичку проблематику, имајући у овоме практичне, не само етичке већ превасходно онтолошке последице.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Andorno, Roberto. „Human Dignity and Human Rights“, in *Handbook of Global Bioethics*, edited by ten Have H., Gordijn B. 45-57. Dordrecht: Springer, 2014. https://doi.org/10.1007/978-94-007-2512-6_66
- Aldrich, Sarah and Eccleston, Chris. „Making sense of everyday pain“. *Social science & medicine* 50, (1982): 1631-41. [https://doi.org/10.1016/S0277-9536\(99\)00391-3](https://doi.org/10.1016/S0277-9536(99)00391-3)
- Babić, Jovan. „Etika i moral“, *Theoria* 51, (June 2008): 35-48. https://www.researchgate.net/publication/269910657_Etika_i_moral
- Babic, Jovan. „Prolegomenon – The Right to Human Dignity“, у: *Yearbook - Human Rights Protection, No 3. The Right to Human Dignity*, (Novi Sad, Provincial Protector of Citizens of Vojvodina – Ombudsman & Institute of Criminological and Sociological Research in Belgrade, 2020): 27-30.
- Ball M. Christine, and Westhorpe R. N. „The development of oral opioid analgesia.“ *Anaesthesia and Intensive Care* 39, 2 (Mar 2011): 155. <https://doi.org/10.1177/0310057X1103900201>
- Ball M. Christine, and Westhorpe R. N. „The history of simple analgesics.“ *Anaesthesia and Intensive Care* 39, 3 (May 2011): 331. <https://doi.org/10.1177/0310057X1103900301>
- Banev, Krastu. „The ecclesiology of the Philokalia“, in *The Philokalia: a classic text of Orthodox spirituality*, edited by Brock Bingaman and Bradley Nassif, 163-174. Oxford: Oxford University Press, 2012.

- Berčić, Boran. „Etika vrlina,“ *Filozofska istraživanja* 28, br. 1 (2008): 193-207. <https://hrcak.srce.hr/23154>
- Bentham, Jeremy. *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation* [1780], New York: Dover, 2007.
- Berger, Peter. „Orthodoxy and Global Pluralism,“ *Demokratizatsiya: The Journal of Post-soviet Democratization* 13, (2005): 437-48. http://demokratizatsiya.pub/archives/13_3_F22627251610N504.pdf
- Berger, L. Peter. *The Social Reality of Religion*. England: Penguin University Books, 1973.
- Berger, L. Peter. „Secularism in retreat.“ *The National Interest*, December 1. 1996, <https://nationalinterest.org/article/secularism-in-retreat-336> (Пристапљено 3. 11. 2019)
- Beauchamp L. Tom and Childress F. James, „Principles of Biomedical Ethics“, 5th ed. London: Oxford UP, 2001.
- Beauchamp, Tom L. „Načela u bioetici“. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja* 3-4, 23-24 (1996), 533-44. <https://hrcak.srce.hr/31831>
- Bingaman, Brock. and Nassif, Bradley. ed. „The Philokalia: A Classic Text of Orthodox Spirituality“, Oxford: Oxford University Press, 2012.
- Buljan, Danijel. *Psychological and psychiatric factors of chronic pain*, Medical Sciences 2009; 33: 129-40.
- Cekić, Nenad. *Utilitarizam i Bentamova filozofija morala*, (Novi Sad: Akademska knjiga, 2019).
- Cekić, Nenad. *Filozofija morala Džona Stjuarta Mila*, (Novi Sad: Akademska knjiga, 2019).
- Collier, Roger. *A short history of pain management*, *Canadian Medical Association journal* , 190, 1 (January 2018): 26 - 27. <https://doi.org/10.1503/cmaj.109-5523>
- Constitution of the World Health Organization, https://www.who.int/governance/eb/who_constitution_en.pdf (Пристапљено 11. 7. 2020)
- Cook, C. H. Christopher. „Healing, psychotherapy, and the Philokalia“, in *The Philokalia: a classic text of Orthodox spirituality*, edited by Brock Bingaman and Bradley Nassif, 230-9. Oxford: Oxford University Press, 2012.
- Cook, C. H. Christopher „The Philokalia and Mental Wellbeing“, Durham theses, Durham University. 2010 <http://etheses.dur.ac.uk/175/> (Пристапљено 1. 7. 2022)
- Čović, Ante. *Etika i bioetika. Razmišljanja na pragu bioetičke epohe*, (Zagreb: Pergamena, 2004).
- Dardenne, Emilie. „From Jeremy Bentham to Peter Singer,“ *Revue d'études benthamiennes* 7, (2010) <https://doi.org/10.4000/etudes-benthamiennes.204> (Пристапљено: 25. 9. 2020)
- Dugalić, Vladimir i Rajković, Ivan. *Božji trag u stvorenom. O kršćanskom poimanju dostojanstva ljudske osobe pred izazovima antropoloških paradigmi današnje bioetike i Projekta ljudski genom*. Đakovo: Katolički bogoslovni fakultet u Đakovu, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, 2010.

- Đurđić, Vojislav i Trajković Marko. „Ljudsko dostojanstvo kao osnova čovekove prirode“. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu* 1 (2010): 29-43. <https://doi.org/10.5937/zrpfns44-0002.pdf>
- Eccleston, Chris. „Role of psychology in pain management“, *British Journal of Anaesthesia*, Volume 87, Issue 1, 1 June 2001, Pages 144-52, <https://doi.org/10.1093/bja/87.1.144>
- Editorial, „Pain relief: a universal human right“, *Pain* 112; 2004: 1-4. <https://doi.org/10.1016/j.pain.2004.09.002>
- Engelhardt, H. Tristram. *Secular Morality after Foundations: Moral Pluralism, Christianity, and the Culture Wars*, Preprints and Working Papers of the Centre for Advanced Study in Bioethics Münster (2012). https://www.uni-muenster.de/imperia/md/content/kfg-normenbegruendung/intern/publikationen/fellows/38_engelhardt_-_secular_morality_after_foundations.pdf (Пристапљено 8. 4. 2020)
- Evropska federacija za bol (EFIC), *Osnovni kurikulum za sticanje specijalističke diplome iz medicine bola*, мај 2016. <https://www.europeanpainfederation.eu/wp-content/uploads/2017/10/Prevod-kurikulum-postgrad.pdf>
- Feder, Don. „Professor Death will Fit Right in at Princeton“, *Jewish World Review*, (Oct 1998). <http://www.jewishworldreview.com/cols/feder102898.asp> (Пристапљено 29. 10. 2020)
- Fokas, Effie. „'Eastern' Orthodoxy and 'Western' Secularisation in Contemporary Europe (with Special Reference to the Case of Greece)“, *Religion, State and Society* 40, 3-4, (2012): 395-414. <http://dx.doi.org/10.1080/09637494.2012.754269>
- Fradelos Evangelos, Fradelou Georgia and Kasidi Ekaterini. „Pain: Aspects and treatment in Greek antiquity“. *Medical Sciences and Public Health* 2. (June 2014): 29-36.
- Guyton C. Arthur and Hall, E. John. *Medicinska fiziologija*, Beograd: Savremena administracija, 1996.
- Georgios K. Matis, Olga I. Chrysou, Danilo Silva and Theodossios A. Birblis. „Brain Death: History, Updated Guidelines And Unanswered Questions“. *The Internet Journal of Neurosurgery* 8, 1 (2012). <https://ispub.com/IJNS/8/1/14074>
- Grad P. Frank, „The preamble of the Constitution of the World Health Organization: public health classics“, *Bulletin of the World Health Organization: the International Journal of Public Health* 80, 12 (2002), 981-4. [https://www.who.int/bulletin/archives/80\(12\)981.pdf](https://www.who.int/bulletin/archives/80(12)981.pdf)
- Grahek, Nikolaj. *Ogledi o bolu-neurofilozofska istraživanja*, Beograd: Otkrovenje, 2002.
- Grant, A. Joshua, Courtemanche, Jérôme Rainville and Pierre. J. A. *A non-elaborative mental stance and decoupling of executive and pain-related, cortices predicts low pain sensitivity in Zen meditators*, *PAIN* 2011 Jan; 152(1): 150-6. <https://doi.org/10.1016/j.pain.2010.10.006>
- Habermas, Jürgen. „A 'post-secular' society – what does that mean?“ *Reset DOC*, 16. Sept 2008. <https://www.resetdoc.org/story/a-post-secular-society-what-does-that-mean/>
- Haddow, Gill. „Because you're worth it? The taking and selling of transplantable organs“. *Journal of medical ethics* 32, 6 (2006): 324-8.

- Harris, John. „The Survival Lottery“. *Philosophy* 50, 191 (Jan. 1975): 81-7. <https://doi.org/10.1017/S0031819100059118> (Приступљено 29. 5. 2020)
- Hippocrates, *Praeceptiones*, W. H. S. Jones, Ed. <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0251%3Atext%3DPrae> (Приступљено 14. 8. 2022.)
- Jurić, Hrvoje. „Peter Singer – između Zagreba i Beograda“, *Reč*, 61/7, (Mart 2001): 141-54 <http://www.fabrikaknjiga.co.rs/rec/61/141.pdf>
- Jürgen Moltmann, *A Christian declaration on human rights*, <http://www.warc.ch/dt/erl2/01a.html> (Приступљено 10. 12. 2020)
- Johnston, Celeste C et al. „Pain in neonates is different.“ *Pain* vol. 152,3 Suppl (2011): 65-73. <https://doi.org/10.1016/j.pain.2010.10.008>
- Kalaitzidis, Pantelis. „Orthodox Theology and the Challenges of a Post-secular Age: Questioning the Public Relevance of the Current Orthodox Theological 'Paradigm'.“ In: *Academic Theology in a Post-secular Age*, 4-23. Institute of Ecumenical Studies (Lviv, Ukraine, 2013). <https://lirias.kuleuven.be/3042206?limo=0>
- Kallistos, Bishop of Diokleia, „The inner unity of the Philokalia and its influence in East and West“, edited Alexander S. Onassis Public Benefit Foundation, Athens 2004. http://www.myriobiblos.gr/texts/english/wear_innerunity2.html (Приступљено 2. 9. 2022)
- Keep, Dr Phillip. „Transplant row over pain rule. Doctors call for anaesthetics for brainstem-dead donors“, interview by Sarah Boseley, *Guardian*, 19 August 2000. <https://www.theguardian.com/uk/2000/aug/19/sarahboseley1> (Приступљено 27. 10. 2021)
- Kocijančič, Gorazd. „Duhovno štivo nas čini dubinski srećnim“. 5. 2. 2022. <https://mitropolija-zagrebacka.org/gorazd-kocijancic-duhovno-stivo-nas-cini-dubinski-srecnim/> (Приступљено 1. 6. 2022.)
- Kocijančič, Gorazd. „Spoznanje, ki presega znanstveno“, <https://www.druzina.si/clanek/spoznanje-ki-presega-znanstveno> 20. 11. 2020. (Приступљено 1. 6. 2022.)
- Крајкер, Герхард. „Модерна – постмодерна“. *Култура полиса* 2-3 (2005), 183-92. <http://kpolisa.com/KP2-3/KP2-3-II-1-Krajker.pdf>
- Kuljic, Todor. „Postmoderna i istorija“, *Sociologija* 45, (2003): 289-302.
- Louth, Andrew. *Modern Orthodox Thinkers: From the Philokalia to the Present*. Illinois: IVP Academic, 2015.
- Lyotard, Jean-François. *Postmoderno stanje: izvještaj o znanju*, prev. Tatiana Tadić. Zagreb: Ibis grafika, 2005.
- Marjanović, Miloš. „Ljudsko dostojanstvo i bioetika“, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, 4 (2013): 45-60. <https://doi.org/10.5937/zrpfns47-5217>
- Meldrum, L. Marcia. „A capsule history of pain management“. *JAMA*. 290,18, (Nov 2003): 2470-5. <https://doi.org/10.1001/jama.290.18.2470>
- Melzack, Ronald and Wall, D. Patrick. „Pain Mechanism, a new theory“, *Science* 150, (1965): 971-79.
- McGuckin, John Anthony. „The Making of the Philokalia: A Tale of Monks and Manuscripts“, in *The Philokalia: A Classic Text of Orthodox Spirituality*, ed. Brock Bingham and Bradley Nassif, Oxford: Oxford University Press, 2012, 70-87.

- McCaul, D. Kevin and Mallot M. James, *Distraction and Coping With Pain*, Psihological Bulletin 1984; 95(3). <https://doi.org/10.1037/0033-2909.95.3.516>
- Milenko A. Perović, „Etičke granice bioetike“, *Arhe* 6, 12 (2009): 7-24. <https://doi.org/10.19090/arhe.2009.12.%25p>
- Mitrović, Dragan M. „Diptih o ljudskom dostojanstvu i toleranciji“. *Žurnal za kriminalistiku i pravo* 21, 1 (2016): 24-39. [doi: 10.5937/NBP1601024M](https://doi.org/10.5937/NBP1601024M)
- Nenadovic, Milutin M. *Medicinska etika*. Priština: Medicinski fakultet, 2007.
- Olson, A. Kern. „History of Pain: A Brief Overview of the 17th and 18th Centuries.“ *Pract Pain Manag.* 13, 6, (2013). <https://www.practicalpainmanagement.com/pain/history-pain-brief-overview-17th-18th-centuries>
- Olson, A. Kern. „History of Pain: A Brief Overview of the 19th and 20th Centuries.“ *Pract Pain Manag.* 13, 7, (2013). <https://www.practicalpainmanagement.com/treatments/history-pain-brief-overview-19th-20th-centuries>
- Olson, A. Kern. „History of Pain: The Nature of Pain.“ *Pract Pain Manag.* 13, 8, (2013). <https://www.practicalpainmanagement.com/pain/acute/history-pain-nature-pain>
- Ottmann, Henning. „Dostojanstvo čovjeka. Pitanja o neupitno priznatome pojmu“. *Politička misao* 34, 4 (1997): 31-44. <https://hrcak.srce.hr/file/155421>
- Pen, E. Gregori, *Klasični slučajevi iz medicinske etike*, Beograd: Službeni Glasnik, 2007.
- Perović A. Milenko. „Etičke granice bioetike.“ *Arhe* 6, 12 (2009): 7-24. <https://doi.org/10.19090/arhe.2009.12.%25p>
- Polšek, Darko. „Kratka crtica o utilitarizmu,“ u *Radanje nacije: kronika jednog skeptika u razdoblju tranzicije 1994-1995*, Društvo za promicanje književnosti na novim medijima, (Zagreb 2008). <https://elektroniceknjige.com/knjiga/polsek-darko/radanje-nacije/impresum/> (Pristupljeno 24. 11. 2020)
- Price, Donald. „Psychological and Neural Mechanisms of the Affective Dimension of Pain“, *Science*, New Series, Vol. 288, No. 5472 (Jun. 9, 2000), 1769-72. <https://doi.org/10.1126/science.288.5472.1769>
- Shi Qiuling, Langer Gary, Cohen Jon, S.Cleeland Charles. „People in pain: how do they seek relife?“, *The Journal Of Pain* 8 (8) (2007): 624-36. <https://doi.org/10.1016/j.jpain.2007.03.006>
- Radun, Viktor. *Transhumanizam: budućnost bez ljudi - objava natčoveka i zavera transhumanizma*, Beograd: Pesic i sinovi, 2018.
- Randell, Tarja. „Medical and legal considerations of brain death.“ *Acta anaesthesiologica scandinavica* 48, 2 (2004): 139-44. <https://doi.org/10.1111/j.0001-5172.2004.00304.x>
- Rich, A. Ben. „A Legacy of Silence: Bioethics and the Culture of Pain“. *Journal of Medical Humanities* 18, 233–59 (1997). <https://doi.org/10.1023/A:1025697920944>
- Ritzer, George and Goodman Douglas, „Postmodern social theory“, in *Handbook of Sociological Theory*, ed. J. H. Turner, Boston: Springer, 2002, 151-69. https://link.springer.com/content/pdf/10.1007/0-387-36274-6_8.pdf
- Melzack, Ronald and Wall, D. Patrick. „Pain mechanisms: a new theory“. *Science*. 19;150(3699), (Nov 1965): 971-9. <https://doi.org/10.1126/science.150.3699.971>

- Rozen, Majkl. *Dostojanstvo - istorija i značenje pojma*. Prev. Jelena Kosovac. Beograd: Clio, 2015.
- Sekulić, Nada. „Postmodernizam i kraj antropologije“, *Sociologija* 44, (2002): 343-66. <http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0038-0318/2002/0038-03180204343S.pdf>
- Scheper-Hughes, Nancy. *The New Cannibalism*, *New Internationalist*, (5. April 1998) <https://newint.org/features/1998/04/05/trade> (Приступљено 1. 2. 2020)
- Schockenhoff, Eberhard. „Koliko je nedodirljivo ljudsko dostojanstvo? Veza između ljudskoga dostojanstva, osobe i naravi na području bioetike“. *Bogoslovska smotra* 77, 1 (2007): 5-21. <https://hrcak.srce.hr/23487>
- Singer, Peter. *Animal Liberation: A New Ethics for Our Treatment of Animals*, New York: Random House, 1975.
- Singer, Peter. „A Response to Martha Nussbaum“, *The Tanner Lectures on Human Values*, (November 2002). <http://www.utilitarian.net/singer/by/20021113.htm> (Приступљено 17. 1. 2021)
- Singer, Peter. „Freedom and the Right to Die“, *Free Inquiry*, 22, no. 2, (May 2002). <https://www.utilitarian.net/singer/by/20020515.htm> (Приступљено 14. 1. 2021)
- Singer, Peter. „Decisions about Death“, *Free Inquiry*, (Aug-Sept, 2005). <https://www.utilitarian.net/singer/by/200508--.htm> (Приступљено 4. 2. 2021)
- Singer, Peter, „Ethics and Intuitions“, *The Journal of Ethics* 9, (2005): 331–52. <https://doi.org/10.1007/s10892-005-3508-y> (Приступљено 5. 2. 2021)
- Singer, Peter. *From Moral Neutrality to Effective Altruism: The Changing Scope and Significance of Moral Philosophy*, Linacre College, University of Oxford, June 9. 2015. <http://podcasts.ox.ac.uk/moral-neutrality-effective-altruism-changing-scope-and-significance-moral-philosophy> (Приступљено 8. 2. 2021)
- Singer, Peter. „Godless Morality“, *Project Syndicate*, (Jan 2006). <https://www.utilitarian.net/singer/by/200601--.htm> (Приступљено 24. 1. 2021)
- Singer, Peter. „Is Our Changing Definition of Death for the Better?“, *USA Today*, (May 1995) <https://www.utilitarian.net/singer/by/19950518.htm> (Приступљено 12. 2. 2021)
- Singer, Peter. *Killing*, y: Ted Honderich (ed.), *The Oxford Companion to Philosophy*, Oxford, 1995, 445-6. <https://www.utilitarian.net/singer/by/1995----09.htm> (Приступљено 1. 3. 2021)
- Singer, Peter. *Praktična etika*. Preveo Tomislav Bracanović. Zagreb: KruZak, 2003.
- Singer, Peter. „The Sanctity of Life“, *Foreign Policy*, (Sept-Oct 2005). <https://www.utilitarian.net/singer/by/200509--.htm> (Приступљено 16. 2. 2021)
- Singer, Peter. „Voluntary euthanasia: a utilitarian perspective“. *Bioethics*, 17(5-6), Oct 2003 526-41. <https://doi.org/10.1111/1467-8519.00366> (Приступљено 8. 2. 2021)
- Singer, Peter. „Utility and the Survival Lottery“, *Philosophy* 52, no. 200 (1977): 218-22. Accessed (Febr 2021). <https://www.jstor.org/stable/3749569> (Приступљено 4. 2. 2021)
- Smiljanić, Damir. *Problem pogleda na svijet i integrativna bioetika*, *Filozofska Istrazivanja* 31(2), 2011, 245-53.

- Sweetman, Brendan. „Lyotard, Postmodernism and Religion“, *Philosophia Christi* 7 (1), (2005): 141-53.
https://www.academia.edu/351599/ARTICLE_Lyotard_Postmodernism_and_Religion
- Sweetman, Brendan. „Postmodernism, Derrida and Différance: A Critique“, *International Philosophical Quarterly* 39 (1999): 5-18.
<https://studentportalen.uu.se/uusp-filearea-tool/download.action?nodeId=1112824&toolAttachmentId=208959>
- Tanuja, Kalita. „A Critical Evaluation of Peter Singer Ethics“, PhD diss., Indian Institute of Technology Guwahati, 2013. <http://gyan.iitg.ernet.in/handle/123456789/412> (Приступљено 8. 2. 2021)
- Tomašević, Luka. „Teološki pogled na dostojanstvo ljudske osobe“. *Zbornik u čast Emilija Marina XLI-XLIII*, (Split: Kačić, 2009-2011): 1165-96.
- Turčinović, Filip. „Konvencija iz Ovijsa - Evropska povelja o bioetici“. *MII* 1-2, (2002): 146-57.
- Van Dun, Frank. „Human Dignity: Reason or Desire? Natural Rights versus Human Rights“. *Journal of Libertarian Studies* 15, 4 (2001): 1-28.
https://cdn.mises.org/15_4_1.pdf
- Van Rensselaer, Potter. „Bioethics, the Science of Survival“, *Perspectives in Biology and Medicine* 14, 1 (1970): 127-53. <http://doi:10.1353/pbm.1970.0015>
- Verhoeven, Katrien et al. „The role of motivation in distracting attention away from pain: an experimental study.“ *Pain* vol. 149,2 (2010): 229-34.
<http://doi:10.1016/j.pain.2010.01.019>
- Vladimir Cvetković, Da li je Srpska pravoslavna crkva otuđena institucija? IFDT. 1.2.2019. <http://agora.institfdt.bg.ac.rs/> (Приступљено 22. 1. 2020)
- Vuletić, Suzana i Ana Puljić., „Dostojanstvo osobe u kontekstu kršćanske antropologije“. *Služba Božja*, 59, 3 (2019): 292-311. <https://doi.org/10.34075/sb.59.3.4>
- Ware, Kallistos. „Word and Silence in the Philokalia“, A lecture delivered at North Park University in Chicago in February 2011.
https://www.ancientfaith.com/specials/kallistos_lectures/word_and_silence_in_the_philokalia (Приступљено 25. 7. 2022)
- World Alliance of Reformed Churches, *Theological basis of human rights*, London, February 1976. <http://www.warc.ch/dt/erl2/01.html> (Приступљено 10. 12. 2020)
- Аксић, Сава. „Секуларизација државе (појам, узроци и последице)“, *Зборник радова Правног факултета у Нишу* 80, (2018): 181-95.
<http://www.prafak.ni.ac.rs/files/zbornik/sadrzaj/zbornici/z80/08z80.pdf>
- Алфејев, Иларион. *Концепт достојанства и слободе личности у хришћанству и секуларном хуманизму*. <https://teologija.net/koncept-dostojanstva-i-slobode-licnosti-u-hriscanstvu-i-sekularnom-humanizmu/> (Приступљено 3. 3. 2020)
- Бабић, Јован. „Отићи у миру. Еутаназија и потпомогнуто самоубиство“, у Миша Ђурковић прир. *Између киборга и химере. Човек и савремена биоетика*. (Београд: Catena Mundi & IES, 2018), 108-52.
- Бергер, Питер. „Православље и глобални пурализам“, *Теме* 34, 1 (2010): 155-66.

- Верёвкин, Варсонофий, „Учение о молитве по Добротолубию“. Кандидатская диссертация студента Петроградской Духовной Академии, https://azbyka.ru/otechnik/Varsonofij_Verevkin/uchenie-o-molitve-po-dobrotoljubiju/ (Приступљено 2. 10. 2022)
- Деврња, Зоран. „Теолошка анализа појма људских права и њихова рецепција у хришћанској цркви“. Докторска дисертација, Универзитет у Београду, 2014. <http://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/4938/Disertacija560.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (Приступљено 28. 10. 2019)
- Добротолубље, том I, II, III, IV, V, Света Гора Атонска: Манастир Хиландар, 1997-2007.
- Добротолубље свештених трезвеноумника, књига 1, 2, 3, 4, 5. Бања Лука, Београд: Романов књига, 2015.
- *Декларација о правима и достојнству човека X Всемирного Русского Народного Собора*, Москва 2006. <http://www.patriarchia.ru/db/text/103235.html> (Приступљено 3. 11. 2019)
- Епископ Атанасије (Јевтић), *Аскетика*. Београд-Србиње-Ваљево: Хришћанска мисао, 2002.
- Епископ Атанасије (Јевтић), „Схолија на схолије Св. Максима о стању људи у будућем веку“, *Видослов* 55 (2012): 73-110.
- Епископ бачки др Иринеј (Буловић), *Свето Причешће, Лек бесмртности*. Нови Сад: Беседа, 2020.
- Еп. Каллист Диоклийский. „Духовность Добротолубия“, Опубликовано в альманахе „Альфа и Омега“, № 30, 2001. <https://www.pravmir.ru/episkop-kallist-diokliyskiy-duhovnost-dobrotolyubiya/#sdfootnotel7anc>
- Закутина, С. Евгения. „Боль: медицинская история и предпосылки социологического анализа.“ *Вестник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология* 43, (2018): 137-47. <https://doi:10.17223/1998863X/43/13>
- Јакомини, Мита. „Промена срца и промена ума? Технолигија и редифиниција смрти 1968. године.“ у *Трансплантације органа из православне перспективе. Мултидисциплинарни приступ проблему*, прир. и прев. Драган Поповић, 266-311. Крагујевац: Каленић 2019.
- Јанарас, Христос. „Људска права и Православна црква“, у: *Људска права у хришћанској традицији*. Уредник Радован Биговић, 113-121. Београд: Службени гласник, 2009.
- Јевремовић, Петар. „Динамика личности у списима Св. Максима Исповедника“, у *Патрологија у огледалу херминеутике*, Београд: Отачник, 2011.
- Јевремовић, Петар. „Поимање личности и морала у контексту ранохришћанског погледа на свет“, у *Патрологија у огледалу херминеутике* Београд: Отачник, 2011.
- Јеротић, Владета. „Достигнућа пренаталне психологије“, у *Хришћанство и психолошки проблеми човека*, Београд: Издавачки фонд Архиепископије београдско-карловачке; Арс Либри, 2000.

- Јеротић В. Тражење смисла у болу и бол као шанса човека, *Психолошко и религиозно биће човека*, Издавачки фонд Архиепископије београдско-карловачке; Арс Либри, Београд 2000.
- Јовић, Растко. „Црквени секуларизам кроз службу духовништва“, *Саборност*, 3/XIV (2008): 81-95.
- Корнаракис Ј., Доживљај страдања према учењу светог Писма, у *Психологија: поглед из пустиње*, Православна мисионарска школа при храму св. Александра неовског, Београд 2002.
- Ларше, Жан Клод. *Теологија тела: хришћанско поимање тела људског по Оцима Цркве*, Требиње – Врњачка бања: Манастир Тврдош; Братство Св. Симеона Мироточивог, 2005.
- Ларше, Жан Клод. *Теологија болести*, Ниш – Београд: Центар за црквене студије; Арс либри, 2006.
- Лекарска комора Србије, *Лисабонска декларација о правима пацијента* <http://www.lks.org.rs/deklaracije/cid153-326/deklaracije>. (Приступљено 22. 12. 2019)
- *Конвенција о заштити људских права и достојанства људског бића у погледу примене биологије и медицине: Конвенција о људским правима и биомедицини*, http://ravnopravnost.gov.rs/wp-content/uploads/2012/11/images_files_Konvencija%20o%20ljudskim%20pravima%20i%20biomedicini.pdf (Приступљено 13. 1. 2020)
- Крстић, Зоран. „Православље и модерност – сукоб или сарадња?“, *Српска теологија данас 2009*, Зборник радова првог годишњег симпозиона, Институт за теолошка истраживања ПБФ, 2010, 17-25.
- Мандзаридис, Георгије И. *Хришћанска етика I, увод – основна начела, савремена проблематика*. Прев. Драган Поповић 101 и даље. Крагујевац: Каленић, 2011.
- Марјановић, Владимир. „Религијске вредности у уставима европских држава“. *Православље* 1190 (2016): 28-9.
- Марјановић, Милош. „Људско достојанство и биоетика“. *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* 4 (2013): 45-61. <https://doi:10.5937/zrpfns47-5217>
- Марјановић, Милош. „Биоетика и религија: од настанка биоетике до светског етоса“. *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* 48, 4 (2014): 57-68. <https://doi:10.5937/zrpfns48-7334>
- Марјановић, Милош. „Људско достојанство као друштвена и правна вредност“. *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* 3 (2013), 95-105. <https://doi:10.5937/zrpfns47-4945>
- Мацукас, Никос. *Проблем зла*. прев. Силуан Јакшић. Крагујевац: Каленић, 2005.
- Мацукас, Никос. *Свет, човек и заједница у делима Светог Максима Исповедника*. прев. Силуан Јакшић. Нови сад: Беседа, 2005.
- Милинковић, Игор. „Људско достојанство у областима биоетике и биоправа: апорије неупитног“. *Годишњак Правног факултета Универзитета у Бањој Луци* 36 (2014): 143-67. <https://doi.org/10.7251/GPF1404143M>

- Митровић, Веселин. *Искорак Биоетике. Нове биотехнологије и друштвени аспекти „побољшања“ здравих*, Београд: Чигоја штампа и ИСИ, Филозофски факултет у Београду, 2012.
- Митр. Иларион Алфејев, *Концепт достојанства и слободе личности у хришћанству и секуларном хуманизму*. <https://teologija.net/koncept-dostojanstva-i-slobode-licnosti-u-hriscanstvu-i-sekularnom-humanizmu/> (Приступљено: 22. 8. 2020)
- Митр. пергамски Јован (Зизиулас), „Идентитет Цркве“, објављено 1. 1. 2019. (Приступљено 1. 8. 2020) http://www.spc.rs/sr/identitet_crkve Нелас, Панајотис. *Обожјење у Христу*. Прев. Вук Миљановић. Србиње-Београд-Ваљево: Хришћанска мисао, 2001.
- Нелас, Панајотис. *Обожјење у Христу*, Србиње-Београд-Ваљево: Хришћанска мисао, 2001.
- Немесије епископ Емесе, *О човековој природи, у Господе ко је човек? Православна антропологија и тајна личности*, Београд: Образ светачки, 2003.
- *Општа декларација о правима човека* <https://www.ohchr.org/EN/UDHR/Pages/Language.aspx?LangID=src5> (Приступљено 4. 12. 2019)
- *Основы учения Русской Православной Церкви о достоинстве, свободе и правах человека*, Москва 2008. <http://www.patriarchia.ru/db/text/428616.html> (Приступљено 3. 11. 2019)
- Панајопулос, Емануил. „Дефинисање и историјски развој. Принципи медицинске етике – Хипократова заклетва“, у: *Еутаназија из православне перспективе, мултидисциплинарни приступ проблему*, прир. и прев. Драган Поповић 7-20, Каленић: Крагујевац, 2017.
- Перишић, Владан. „Личност и природа. Теолошка размишљања о људским правима“. *Богословље XXXIV (XLVIII)*, 1-2 (1990): 3-12.
- Перишић, Владан. „Тумачење људских права у светлу отаца цркве“. у: *Европске цркве и људска права*, прир. Елизабета Китановић 55-63. Београд: Фондација Конрад Аденауер, 2013.
- Патр. српски Павле Стојчевић, „Шта је акривија, а шта икономија?“, у *Да нам буду јаснија нека питања наше вере I*, (Београд: Издавачка фондација СПЦ 2010), 42-63.
- Пејковић, Кристина. „Биополитика знања/моћи“, *Култура полиса*, 41 XVII (2020): 93-104.
- Поповић, Драган. *Биоетика смрти. Утилитаризам и православље*, Каленић, ИЕС,
- Поповић, Драган. „Предговор приређивача“, у *Трансплантације органа из православне перспективе. Мултидисциплинарни приступ проблему*. прир. и прев. Драган Поповић 7-19. Крагујевац: Каленић, 2019.
- Свети Атанасије Велики, *Против идола; О очовечењу Бога Логоса*, Нови Сад: Беседа, 2003.
- Свети Григорије из Нисе, „О стварању човека“, у *Господе ко је човек*. Прев. Антонина Пантелић. Београд: Образ светачки, 2003, 7-204.
- Свети Григорије Ниски, „Велико катихетско слово, 5, PG 45, 21.“ у *Теолошки погледи 4-5, XLI*. Прев. Александар Ђаковац 3-15. (Београд, 2008).

- Свети Григорије Ниски, *О стварању човека*, РГ 44, 128.
- Свети Јован Дамаскин, „Тачно изложење православне вере“, у *Источник знања*. Прев. Силуан Јакшић, Београд-Никшић: Јасен, 2006.
- Свети Јован Лествичник, *Лествица*, Света Гора Атонска: Манастир Хиландар, 2009.
- Свети Максим Исповедник РГ 91, 304, у: Јевтић, Атанасије. *Аскетика*. Београд - Србиње - Ваљево: Хришћанска мисао, 2002.
- Свети Никола Кавасила, *О животу у Христу*, прев. Силуан Јакшић, Нови Сад: Беседа, 2002.
- Свети Никола Кавасила, *Тумачење Свете Литургије*, прев. Силуан Јакшић, Нови Сад: Беседа, 2002.
- Свети Николај Жички, *Наука о закону (номологија)*. <https://svetosavlje.org/nomologija/> (Приступљено 2. 11. 2019)
- Свети синод Грчке православне цркве, „Основне позиције у вези са етиком трансплантације органа“, у Поповић Драган, прир. и прев., *Трансплантације органа из православне перспективе. Мултидисциплинарни приступ проблему*. (Крагујевац: Каленић 2019), 27-38.
- Словић, Срђан. „Лиотарово постмодерно стање.“ *Баитина* 48, 141–52. <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0353-9008/2019/0353-90081948141S.pdf>
- *Службени гласник Републике Србије*, бр. 57/2018. <https://www.paragraf.rs/propisi/zakon-o-presadjivanju-ljudskih-organa.html> (Приступљено 30. 11. 2019)
- Трајковић, Марко. „О свету права који почива на моралним вредностима“. *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, 45, 2 (2011): 221-35. <https://doi.org/10.5937/zrpfns1102221T>
- Тунберг, Ларс. *Микрокосмос и посредник*, прев. Наташа Б. Колунџић, Београд - Шибеник: Истина, 2008.
- Тунберг, Ларс. *Човек и космос*, прев. Наташа Б. Колунџић, Београд - Шибеник: Истина, 2008.
- Хациниколау, Николаос. „Савремена проблематика једне православне државе у везе са проблемима из области биоетике“, у: *Слободни од генома, Приступи православне биоетике*, прев. Поповић Драган, (Крагујевац, Каленић: 2016), 33-52.
- Хациниколау, Николај. „Аутентичност у животу савремених хришћана.“, у *Човјек, биће на границама свјетова*, прев. Маја Рашовић, 9-38, Требиње: Видослов, 2006.
- Хациниколау, Николаос. „Биоетика и човек“, у: *Слободни од генома, приступи православне биоетике*, прев. Поповић Драган, (Крагујевац, Каленић, 2014), 17-33.
- Хациниколау, Николаос. „Црква и генетски изазов“, у: *Слободни од генома, приступи православне биоетике*, прев. Поповић Драган, (Крагујевац, Каленић, 2014), 83-99.
- Шушак, Стаменко. „О проблему мождане смрти“, излагање на првом састанку Међуправославне комисије за проучавање биоетике у Критској

Православној Академији од 23. до 27. маја 2011. год. <https://zdocs.tips/doc/dr-susako-problemu-mozdane-smrti-mpnyr24y97p3> (Пристапљено 7. 6. 2020).

- Αγ. Γρηγορίου Παλαμά, Κεφάλαια φυσικά 44, PG 150, 1152D.
- Αγ. Νικόλαος Καβάσιλας, *Εἰς τὴν Ὑπερένδοξον τῆς Ὑπεραγίας Λεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου Γέννησιν (Τρεῖς Θεομητορικές Ομιλίες)*, κείμενο, μετάφραση, εισαγωγή, σχόλια: Παν. Νέλλας, (Αθήνα: Αποστολικής Διακονίας, 1995). http://www.myriobiblos.gr/texts/greek/kavasilas_theotokos.html
- Αρχιεπισκόπου Τιράνων, Δυρραχίου και πάσης Αλβανίας κ. Αναστασιου, *Ανάσταση: Ανύψωση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας* (12. 4. 2015) <https://www.kathimerini.gr/opinion/811119/anastasi-anypsosi-tis-anthropinis-axioprepeias/> (Πристапљено 6. 11. 2019)
- Αρχιμ. Ευσέβιος Βίττης, *Ήδονή – Όδύνη, Ό διπλός καρπός τῆς αἰσθήσεως*, Θεσσαλονίκη: Ακρίτας, 2005.
- Αρχιμ. Αμφιλοχίου Ράντοβιτς, „Η Φιλοκαλική Αναγέννησι του XVIII και XIX αι. και οι Πνευματικοί Καρποί της“, Γουλανδρη – Χόρν, Αθηναι 1984.
- Βασιλειάδης, Πέτρος. „Η Ορθόδοξη Κατανόηση της Αποστολής της Εκκλησίας σε μια Σύγχρονη Πολυπολιτισμική Κοινωνία – Με Ειδική Αναφορά στη Θρησκευτική Εκπαίδευση,“ излагање на богословском симпозиону у Лариси 3. 3. 2010. год. <http://www.kairosnet.gr/discussion/articles-from-members/6-2010-04-23-17-32-07> (Πристапљено 24. 6. 2020)
- Βάρκα-Αδάμη, Αλεξάνδρα και Αδάμης, Στέφανος. „Ενημέρωση και συναίνεση του ασθενούς Η περίπτωση του υποψήφιου δότη και λήπτη ιστών ή οργάνων για μεταμόσχευση“, *Archives of Hellenic Medicine* 25, 5 (2008): 577-83 <http://www.mednet.gr/archives/2008-5/pdf/577.pdf>
- Γεώργιος, Καψάνης. „Φιλοκαλικοί Πατέρες του 18ου αιώνας“, Μηνιαίο περιοδικό Ιεράς Μητροπόλεως Πειραιώς, Πειραιϊκή Εκκλησία, έτος 18ο, αρ.φύλ. 205, Ιούνιος 2009.
- Γέροντας Εφραίμ, Καθηγούμενος Ιεράς Μεγίστης Μονής Βατοπαιδίου, *Διδαχές από τον Άθωνα – Η φιλοκαλία των Ιερών Νηπτικών ως προϋπόθεση της Ορθοδόξου θεολογίας και της εκκλησιαστικής ζωής*. <https://www.pemptousia.gr/2020/03/didaches-apo-ton-athona-i-filokalia-ton-ieron-niptikon-os-proipothesi-tis-orthodoxou-theologias-ke-tis-ekklisiastikis-zois/> (Πристапљено: 6. 6. 2022.)
- Δεληκωσταντής, Κώστας. *Το ήθος της ελευθερίας*. Αθήνα: Δόμος, 1997.
- Ιερομόναχος Ράντοβιτς, Αμφιλόχιος. *Η φιλοκαλική αναγέννησι του XVIII και XIX αι. και οι πνευματικοί καρποί της*. Αθήνα: Ίδρυμα Γουλανδρή – Χορν, 1984.
- Καραμανίδου, Άννα. „Ευρωπαϊκός διαφωτισμός και Ορθόδοξος χριστιανικός φωτισμός: η δυναμική επιβίωση του Ησυχασμού στο κίνημα των Κολλυβάδων“, *Konstantínove listy* 9, 1 (2016), 158 – 182.
- Καραμπελιάς, Γιώργος. „Η 'φιλοκαλική Αναγέννηση' και η επίδρασή της στην Ορθόδοξη Ευρώπη“, περιοδικό “Πειραιϊκή Εκκλησία”, τχ 205, Ιούνιος 2009.
- Κόιος, Νικόλαος. *Βιοηθική. Συνοδικά Κείμενα Ορθοδόξων Εκκλησιών*. Αθήνα: Κέντρο Βιοϊατρικής Ηθικής και Δεοντολογίας, 2007.
- Κορναράκης, Ιωάννης. *Φιλοκαλικά Θέματα Ερημικής Εσωτερικότητας*, Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη Αφοι, 1980

- Λουδοβίκος, Νικόλαος. „Η Φιλοκαλία, ο μηδενισμός και η κρίση“, Έφημερίδα Έλευθεροτυπία, 3. 7. 2010.
- Μαντζαρίδη, Γεωργίου. „Η ησυχαστικό και φιλοκαλικό κίνημα“, στο *Κοινωνιολογία του Χριστιανισμού*, Θεσσαλονίκη: Πουρναράς, 2010. 133-8
- Ματσούκας, Νίκος. *Δογματική και συμβολική θεολογία Β*. Θεσσαλονίκη: Πουρναράς, 1988.
- Μεταλληνός, Δ. Γεώργιος. „Η δυναμική του Διαφωτισμού στη δράση των Κολλυβάδων“. *The Gleaner*, 21, (1997), 189–200. <https://doi.org/10.12681/er.211>
- Μητρ. Μαυροβουνίου και Παραθαλασσίας Αμφιλόχιος Ράντοβιτς, „Η δυναμική του Φιλοκαλικού Κινήματος“ Μηνιαίο περιοδικό Ιεράς Μητροπόλεως Πειραιώς, Πειραιϊκή Εκκλησία, έτος 18, αρ. φυλ. 205, Ιούνιος 2009, 16-19.
- „Του εν αγίοις πατρός ημών Γρηγορίου αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης του Παλαμά, Ομιλίες ΚΒ“, Αθήναι 1861, σ. 280.
- Τσελεγγίδης, Δημήτριος. *Ο χαρακτήρας της ελευθερίας του ανθρώπου κατά τον Άγιο Γρηγόριο τον Παλαμά*, <https://www.impantokratoros.gr/631172AA.el.aspx> (Πρiστυπλiηνο: 19. 1. 2020)
- Σταύρου Γιαγκάζογλου, „Η παρουσία του Αγίου Νικοδήμου στη θεολογική σκέψη του 20ου αιώνα“, γ: *Β' Επιστημονικό Συνέδριο Άγιος Νικόδημος ο Αγιορείτης - 200 Χρόνια από την Κοίμησή του*, Ιερού Κοινοβίου Οίου Νικοδήμου, Πεντάλοφος Παιονίας 2011, 131 – 60, 131-3.
- Στρατηγόπουλου, πρωτοπρ. Κωνσταντίνου. „Στά πρόθυρα μιάς 'Θεολογίας' τής ευθανασίας“, *Παρακαταθήκη* 22, (Ιαν-Φεβρ 2002), 17-21. <https://orthodoxnet.gr/pdf/par%2022.pdf> (Πρiστυπλiηνο 22. 5. 2021)
- Φάρος, Φιλόθεος. *Το Πέντος, ορθόδοξη, λαογραφική και ψυχολογική θεώρηση*, Αθήνα: Ακριτάς, 1998.
- Φίλιας, Γεώργιος. „Η θεολογία τοῦ πόνου“, Σύναξη 89(2004), 44-52
- Φιλοκαλία των Ιερών νηπτικών. Τόμος Α'. Εκδ. Αλ. και Ε. Παπαδημητρίου. Αθήναι 1957
- Φιλοκαλία των Ιερών νηπτικών. Τόμος Β'. Εκδ. Αλ. και Ε. Παπαδημητρίου. Αθήναι 1957
- Φιλοκαλία των Ιερών νηπτικών. Τόμος Γ'. Εκδ. Αλ. και Ε. Παπαδημητρίου. Αθήναι 1957
- Φιλοκαλία των Ιερών νηπτικών. Τόμος Δ'. Εκδ. Αλ. και Ε. Παπαδημητρίου. Αθήναι 1957
- Φιλοκαλία των Ιερών νηπτικών. Τόμος Ε'. Εκδ. Αλ. και Ε. Παπαδημητρίου. Αθήναι 1957
- Χατζηλάμπρου, Χρυσόστομος. *Ανθρώπινη αυτονομία και Χριστιανική Ηθική*, (28. Φεβρ. 2014). <http://www.pemptousia.gr/?p=63317> (Πρiστυπλiηνο 6. 6. 2020)
- Χατζηλάμπρου, Χρυσόστομος. *Ασκητικό πνεύμα: Η έξοδος από τον εγωκεντρικό καταναλωτισμό*, (8. Φεβρ. 2014). <http://www.pemptousia.gr/?p=62066> (Πρiστυπλiηνο 6. 6. 2020)
- Ζαμπακίδη, Αριστοφάνη. „Πόνος και χαρά στόν τοκετό“, στο *Η Οδός*, 6/2011, ΙΕΡΑΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ ΡΟΔΟΥ, 11-14.

- Ζήσης, Θεόδωρος. „Το κίνημα των Κολλυβάδων και η προσφορά του“. Θεοδρομία τεύχος 7- Ιούλιος – Σεπτέμβριος 2000.
- <http://www.iasp-pain.org> (Πρiступљено 1. 7. 2022)
- <http://www.pain-management-info.com/definition-of-pain.html> (Πρiступљено 11. 9. 2022)
- http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/committees/pastoral/kattsimigas_ponos.html (Πρiступљено 22. 8. 2022)
- „What is the definition of pain?“ <https://europeanpainfederation.eu/what-is-pain/> (Πρiступљено 2. 11. 2021)
- <https://www.who.int/about/governance/constitution> (Πρiступљено 12. 4. 2022)

БИОГРАФИЈА И БИБЛИОГРАФИЈА

Поповић (Милете) Драган, презвитер

Рођен 18. 11. 1971. у Аранђеловцу, Србија

Образовање:

- Основну и средњи школу завршио у Аранђеловцу
- Православни богословски факултет, Универзитет у Београду 2001-2005, просечна оцена 8,47
- Виша економско-комерцијална школа, Универзитет у Новом Саду, 1994-1996, просечна оцена 7,17

Рукоположен у чин ђакона 26. 11. 2006, у чин презвитера 6. 2. 2008. у Крагујевцу, од стране Његовог Преосвештенства Епископа шумадијског г. Јована (Младеновића)

Од 2007 до 2009 борави у Атини, Грчка на постдипломским студијама.

Од 2009 до 2013 на парохији у Крагујевцу.

Од 2020 на докторским студијама на ПБФ-у БУ.

Издавачки рад, монографија:

- **Драган Поповић, Биоетика смрти. Утилитаризам и православље, Институт за европске студије, Издавачка установа Епархије шумадијске „Каленић“, Београд 2022.**

Певодилачки и приређивачки рад:

- Јоргос Кордис, *Фајумски портрети и византијска икона*, Каленић, Крагујевац 2009.

- Јоргос Кордис, *У ритму: етос линије у византијском иконопису*, Каленић, Крагујевац 2009.
- Георгије И. Мандзаридис, *Хришћанска етика I, увод – основна начела, савремена проблематика*, Каленић, Крагујевац 2011.
- Митрополит Николаос Хациникалау, *Слободни од генома, приступи православне биоетике*, Каленић, Крагујевац 2014.
- *Еутаназија из православне перспективе - Мултидисциплинарни приступ проблему*, приредио и превео са грчког Драган Поповић, Каленић, Крагујевац 2017.
- *Трансплантација органа из православне перспективе - Мултидисциплинарни приступ проблему*, приредио и превео са грчког Драган Поповић, Каленић, Крагујевац 2021.
- Николаос Г. Којос, *Биоетика. Синодски преводи православних цркава*, прев. протонамесник Драган Поповић, Издавачка установа Епархије шумадијске „Каленић“, Институт за европске студије, Београд 2022.

Одговорно изјављујем

да тема докторске дисертације под насловом „Искуство бола у Добротољубљу“ није предложена на другим високошколским установама.

У Београду, 15. 5. 2023.

Поповић Драган 19/3011